

Uit: *Bijdragen voor de Vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 4e reeks 5 (1906) blz. 426-475.

EEN GELDERSCHE HEERLIJKHEID IN DE 18de EEUW,

door

Dr. H. A. WESTSTRATE.

Eenigen tijd geleden wees prof. Blok in „Onze Eeuw“ er op, dat wij van den toestand van ons land in de 18de eeuw in menig opzicht nog weinig weten. Bij het constateeren van dit feit heeft hij het niet gelaten; in het laatst verschenen deel zijner *Geschiedenis* heeft de hoogleeraar een ruime plaats geschonken aan handel en nijverheid, aan het leven van regenten en burgers, aan de voorboden van een nieuwen tijd, zooals die zich toonden in ontevredenheid met het bestaande, in een zoeken en tasten naar iets beters. Heeft hij daarbij vele niet, of slechts aan enkelen, bekende zaken vermeld, er moet uit den aard der zaak heel wat detail-studie voorafgaan, eer een eenigszins volledig en scherp geteekend beeld kan geleverd worden. Er is reden om te meenen, dat deze niet op zich zal laten wachten. Stond vroeger voor ieder vast, dat de 18de eeuw een tijd van verval was, in de laatste jaren wordt deze meening, ten deele reeds door prof. Blok losgelaten, door sommigen weersproken. Het valt moeilijk hen op hun woord te gelooven; zij mogen niet nalaten, de gronden voor hun afwijkend gevoelen uiteen te zetten. Zoo is er kans, dat toestanden op verschillend gebied, dat allerlei levensuitingen der 18de eeuw opnieuw bestudeerd zullen worden.

De klacht over te geringe kennis van den toestand geldt in het bijzonder het Oosten des lands, met name Gelderland. Hoe schraal steekt het deel, dat de Tegenwoordige Staat aan Gelderland wijdt, af bij de vijf deelen over Holland of de drie over Overijsel; hoe weinig notitie wordt er in de periodieken van dien tijd van de provincie genomen, die in naam nog altijd de eerste van het zevental was. Latere schrijvers hebben het niet beter gemaakt. En met de kennis van oudere Geldersche toestanden is het eigenlijk evenzoo gesteld. Er is door ijverige navorschers veel aan het licht gebracht; maar artikelen die het gevondene samenvatten en verwerken, die de doode stof leven inblazen, artikelen zooals wij er voor Holland en Utrecht bezitten van Fruin, S. Muller, Blok e. a. – zij laten op zich wachten.

Wat de achttiende eeuw bijzonder merkwaardig maakt, is de omstandigheid, dat zij de grens is van het ancien régime; haar opvolgster vond geheel nieuwe toestanden. Om een juist denkbeeld te verkrijgen van den invloed der omwenteling van 1795, is allereerst grondige kennis noodig van de toestanden in de tweede helft der 18de eeuw. In de volgende bladzijden tracht ik hiertoe een bescheiden bijdrage te leveren door een schets te geven van een Geldersche heerlijkheid. Wij kiezen daartoe de heerlijkheid Borculo, niet omdat deze merkwaardiger is dan andere, maar omdat wij omtrent haar uitvoeriger ingelicht worden. Op het rijksarchief in Den Haag bevindt zich een breedvoerig „Rapport wegens den aankoop en de gesteltheid der Heerlijkheden Borenlo en Ligtenvoorde“, door de leden van ‘s Prinsen domeinraad Van der Borch en Ardesch in Januari 1777 opgesteld; met een groot aantal (ten deele vrij waardelooze) stukken beslaat het twee lijvige folio-deelen. Het rijksarchief te Arnhem bevat een „Précis de l'état de la seigneurie de Borculo et du seigneurial qui y est attaché“ van een ongenoemden, maar goed ingelichten schrijver (± 1773); het bevat voor een groot deel hetzelfde als het Rapport, maar vult dit hier en daar ook op zeer gewenschte wijze aan. Bovendien bevatten de ge-

noemde archieven en het huisarchief van H. M. de Koningin nog tal van andere stukken, Borculo betreffende.

Vele heerlijkheden in de graafschap Zutphen hadden een groote uitgestrektheid, maar moeilijk is het die eenigermate nauwkeurig op te geven. Opmetingen hadden hier nog niet plaats gehad. De Tegenwoordige Staat geeft nauwkeurig de grootte op der tallooze heerlijkheden in Holland; in Gelderland van geen enkele. Het Rapport en het Précis weten er niet meer van dan dat, naar men meende, de omtrek van Borculo ongeveer dertien uur gaans bedroeg. Met stukken gras- en bouwland is het niet anders; de grootte er van wordt aangegeven door aanwijzingen als „een hooiweide van agt dagen maajens“, of „een malder gezaai rogge“ (d. i. een stuk land, waarvoor men een mud zaaikoren noodig heeft). Wij zullen echter niet ver mis zijn, als wij Borculo, dat ongeveer de tegenwoordige gemeenten Borculo, Eibergen en Neede omvatte, op 20000 bunders stellen; Bredevoort was een paar duizend bunders grooter en werd op zijne beurt overtroffen door de bannerij van 's-Heerenberg. Een heel verschil dus met de Hollandsche heerlijkheden, die slechts eenige honderden, hoogstens twee of drie duizend bunders besloegen. Maar het waren ook heel andere heeren; geen burgemeesters of rijk geworden kooplieden, maar oude adellijke geslachten: de Van den Berghs, Van Limburg Styruns, Van Pallandts enz. De tegenstelling zou volkomen zijn, indien de heeren, van de middeleenwen af, uit eenzelfde familie waren gesproten; maar dat was slechts bij uitzondering het geval. Vooral Borculo had een woelige geschiedenis met tal van veranderingen. De laatste mannelijke nakomeling van zijn oude heeren was in de 14de eeuw gestorven; door huwelijk kwam de heerlijkheid toen aan het geslacht Bronkhorst. In 1553 stierf Joost van Bronkhorst zonder kinderen na te laten en er ontstond een geschil, dat meer dan eeuw lang tot moeilijkheden aanleiding heeft gegeven. In 1406 nl. was Gijsbert II van Bronkhorst-Borculo gedwongen geworden zijn land aan het bisdom Munster als leen op te dragen; de volgende

heeren hadden allen den bisschop als hun leenheer erkend. Toen nu, na den dood van Joost, diens nicht, een gravin van Limburg-Styrum, aanspraak maakte op de opvolging, trok de bisschop van Munster de heerlijkheid als een opengevallen recht mannenleen aan zich. Irmengard van Limburg werd zoowel door het leengericht van Munster als door het rijkskamergericht te Spiers in het ongelijk gesteld en de Munsterschen namen Borculo en het aangrenzende Lichtenvoorde in bezit. Een kleinzoon van Irmengard, Joost van Limburg, bracht de zaak voor het Hof te Arnhem, en daar Borculo van ouds in velerlei betrekking tot Gelderland had gestaan, was het voor het Hof, dat voor deze gelegenheid versterkt was met leden van verschullende andere colleges, niet onmogelijk gronden te vinden, waarop de souvereiniteit aan Gelderland kon worden toegekend (1613); de juistheid dezer uitspraak schijnt echter aan rechtmatigen twijfel onderhevig¹. Hoe het zij, graaf Joost werd met de sterke hand in het bezit van Borculo en Lichtenvoorde gesteld, en daar de bisschop de geëischte schadevergoeding niet betaalde, werden zijn rechten als leenheer in 1641 publiek verkocht — en gekocht door Van Limburg-Styrum zelf, zoodat deze nu van alle leenplicht ontslagen was en Borculo, als in ouden tijd, vrij allodiaal goed werd, edoch onder de landvorstelijke hoogheid der Staten van Gelderland. De welbekende pogingen van Bernard van Galen om het verloren gebied te herwinnen, mislukten.

De latere graven van Limburg-Styrum namen herhaaldelijk geldsommen op met de heerlijkheid of een deel er van als onderpand; ten slotte (1727) verkocht graaf Leopold, die diep in de schulden stak, haar voor 490,000 gld. aan een vreemdeling, den graaf van Flodroff -Wartensleben. Deze kocht haar in opdracht van zijn vriend, den Duitschen veldmaarschalk graaf Fleming, maar schijnt niet te goeder trouw te zijn geweest. Hij had reeds een groot deel der koopsom ontvangen, maakte echter allerlei

1. Der Kinderen, De Ned. Rep. en Munster gedurende de jaren 1650—1666 blz. 4—10.

moeilijkheden betreffende de overdracht en geraakte in een hevigen twist met Fleming's weduwe, waaraan geen einde kwam voor hij Borculo in 1742 overdeed aan haren zoon George Detloff Fleming. Bij diens dood in 1771 ging Borculo, met de inmiddels aangekochte heerlijkheid Lichtenvoorde en de havezathe Marhulsen, over aan den echtgenoot zijner eenige dochter, vorst Czartoryski te Warschau. Nog kwam aan de veranderingen geen einde, want 27 December 1776 verkochten vorst en vorstin Czartoryski de drie genoemde bezittingen voor 600,000 gld. aan prins Willem V. Algemeen was de vreugde, dat de heerlijkheden weer het eigendom werden van een landgenoot, van den toen nog geliefden Oranjevorst. Hij zond twee der leden van zijn domeinraad, Van der Borch en Ardesch, om er in zijn naam bezit van te nemen; hoewel zij verzochten van eeremoniën verschoond te blijven, kwam in de stadjes Borculo, Eibergen en Lichtenvoorde de schutterij op de been, salvo's werden gelost; het shet te Borculo (het zoogenaamde Hof) en bijna alle huizen waren groen gemaakt en van het Hof tot de stad was een laan geplant - het was winter - van dennetakken en hulstboompjes. De raden gaven namens den nieuwen heer een grooten maaltijd, waaraan 70 à 80 beambten aanzaten. Dat er lustig gedronken werd, spreekt van zelf; wij herdenken den geplengden wijn alleen, omdat hij geleverd was door den gerenommeerden Deven. terschen wijnkooper Schimmelpenninck, den vader van den raadpensionaris.

Het is tijd, dat wij ons geschiedkundig overzicht besluiten. Overgaande tot den toestand der heerlijkheid in de 18de eenw, beantwoorden wij eerst de vraag, welke de rechten van den heer waren.

Ook nadat zu hun onafhankelijkheid verloren hadden, bezaten de heeren van Borculo vele rechten, die in den loop der tijden meer en meer het uitsluitend eigendom van den landvorst werden; zij schonken privileges aan hun steden Borculo en Eibergen, hieven tollén en aeeijnzen, vaardigden plakaten uit enz.

Sporen daarvan vindt men nog ten tijde der Republiek. In 1641

stelde Herman Otto van Limburg twee weekmarkten in te Borculo¹. In de 17de en het begin der 18de eenw verleenden zij kwijtschelding of verzachting van straf en vaardigden nog op eigen naam plakaten uit. Op den duur kon bet landsheerlijk gezag daar geen vrede mee hebben. In het midden der 18de eeuw kwamen de Staten van Gelderland er krachtig tegen op; wellicht was de omstandigheid, dat de heerlijkheid aan een vreemdeling toebehoorde, hierbij niet zonder invloed. In 1742 liet graaf Fleming de plakaten der, vorige heeren van 1665 en 1707 tegen het ontheiligen van Zon- en feestdagen, het misbruiken van Gods naam enz. opnieuw uitvaardigen. Hoewel de landschapsplakaten dergelijke bepalingen bevatten² werd hij terstond door den momber op zeer scherpen toon van ingreep in 's landschaps hoog- en gerechtigheid beschuldigd; een uitvoerige deductie baatte niet: hij moest zich onderwerpen en het plakkaat werd buiten werking gesteld. In 1767 werd het recht op onbeheerde goederen in de heerlijkheid hem ontzegd. Het volgend jaar reeds een nieuwe botsing. In 1747 had de gevolmachtigde van Fleming bij een erimineel vonnis aangeteekend: „fiat executie, dog hebben wij de tijd van vier jaaren [gevangenschap] provisioneel gemodereert op drie“, en in 1767 had hij aan een tot geeseling en brandmerk veroordeelde „het brandmerk geremitteert, praefererende gratie voor rigeur van justitie“. Hierop volgde in 1768 een nieuwe actie voor het hof. Ten klaarste bewees Fleming, dat de heeren van Borculo van ouds af het recht van gratie hadden uitgeoefend, maar tegen het hof, gesteund door de Staten, was geen heer eener heerlijkheid opgewassen. In 1774 werd een overeenkomst getroffen, waarbij Czartoryski stilzwijgend van het recht van gratie afstand deed door te erkennen, dat de regalia majora et majestatica uitsluitend toekwamen aan de Staten.

1 Rijksarchief te Arnhem, Stukken betreffende Borculo, no. 376.

2 Het eenige verschil was, dat de landschap bepaald had, dat weduwen niet dan minstens 6 maanden na den dood van haar echtgenoot hertrouwen mochten en de heer van Borculo dezen termijn op 4 ½ maand stelde.

Bezat de heer in de 18de eeuw dus, naar de toenmalige begrippen, geen rechten meer die aan den souverein behoorden, naar 19de eeuwsche begrippen had hij er wel en zeer gewichtige ook. In de eerste plaats de rechtspraak in vollen omvang.

Het mocht met recht verwondering baren, indien Borculo niet eenige verschillende gerichten rijk was geweest. Civiele acties tegen een inwoner der stad Borculo behoorden voor het stadsgericht, dat bestond uit één der burgemeesters als voorzitter en de drie andere als schepenen; dit behandelde ook de breukzaken (zaken met boete gestraft) over „vechterijen“ binnen de stad, als er geen bloed gestort was. Was er een bloedwonde, dan kwam de zaak voor bij het breukengericht, dat verder alle overtredingen ten platten lande behandelde; hierbij fingeerden twee burgemeesters van Borculo als bijzitters en de drost als voorzitter. Dezelfde personen vormden het hooge crimineele gericht, als er lijfstraffelijke zaken te behandelen waren. En ten laatste oordeelde het landgericht (de richter met vier burgemeesters van Borculo) in civiele zaken, die niet bij het stadsgericht hoorden.

Tot recht verstand van dit recht van jurisdictie is het noodig, dat wij even stilstaan bij de rechtspleging op het Zutphensche platteland, te meer daar deze verre van algemeen bekend is¹.

Bij Germaansche volksgerichten werd door één der omstanders, daartoe door den rechter aangewezen, het vonnis uitgesproken; hij droeg daarom den naam van oordeelvinder of wijzer; zijn oordeel had evenwel de bekrachtiging noodig der overige aanwezigen of hij moest eerst met hen geraadpleegd en dus uit hun naam gesproken hebben. In later tijd was, ook in het Westen van ons land, de rechtspraak door schepenen hiervoor in de plaats gekomen. In Gelderland en Overijsel was het in dit opzicht bij het oude gebleven; wel werden er de bijzitters van den

1. Ook na de verschijning van den belangrijken 4en bundel der Bijdr. tot de Ned. Rechtsgeschiedenis van Mr. S. J. Fockema Andreae. Deze maakt bovendien geen melding van het voor ons onderwerp gewichtig reglement van 1772.

rechter, de „keurnooten“, soms ook schepenen genoemd, doch zij hadden een geheel andere taak: zij moesten alleen toezien, dat de vormen in acht genomen werden. Met de maatschappelijke verhoudingen werden echter ook de rechtszaken ingewikkelder; een korte mondelinge bespreking was niet altijd voldoende, soms werd behoefte gevoeld aan voorlichting van deskundigen. Degene aan wien het oordeel „bestadet“ was, kreeg toen een tijd van eenige weken, om, indien hij dit wenschte, het advies van rechtsgeleerden in te winnen; maar hij was het toch die het vonnis uitsprak, aan hun advies was hij niet gebonden, hij bleef „ordelwyser“. Zoo was het omstreeks 1500; in de Reformatie der Landtrechten van de Graafschap Zutphen van 1493 lezen wij: „de ordelwysers en sollen gyner langer tijd genieten dan drie veertien daegen en dan wysen.“ Zoo ongeveer is het, gedurende den ganschen tijd der Republiek, gebleven bij de gerichten op de Veluwe, in het Rijk van Nijmegen, de Betuwe en Maas en Waal en in Overijsel bij de Hooge Bank: rechtsgeleerd advies kon, maar behoefde niet ingewonnen en evenmin gevolgd te worden. Terwijl echter op de Veluwe en in de Betuwe de vrije mannen van de rechtspraak werden uitgesheten en deze in banden kwam van de edelen of van de edelen en stadsschepenen samen, kwamen in Zutphen in de 16de eeuw nog alle ingezetenen op. Of liever, dit recht en dien plicht hadden zij, maar zij beschouwden het als een last, waaraan zij zich zochten te onttrekken. Als in 1493 gezegd wordt: „die rigter magh die ordelen bestaeden an alle degoene die hy an der werff [de gerichtsplaats in de open lucht] vint, sy hebben. dan dat hoift tor bancken gekeirt of niet“, dan wijst deze uitdrukking er op, dat de deelneming aan de behandeling der rechtszaken gering was; ook onder hen, die, hoewel aanwezig, zich met de zaken niet inlieten, mocht de richter een oordeelvinder aanwijzen. Met verloop van tijd werd het er niet beter op. „Soo sich menichmael beghift,“ zegt het landrecht van 1604, „dat die richter soo genen verstendigen of bequamen ordelwyser aen die bancke vindet, sah hy in den val het ordel aen sich moghen beholden wes ton naesten

gherichtsdaghe Und soo men aen die bancke geenen bequamen vinden noch afsien konde ghedyrende die voornoemde drie gherichtsdaghen, sal den richter vry staen met ghevolge des gherichts und believen der parthyen, eenen anderen qualifieerden op ter straten ofte elders daermede te bewerpen.“ Een hooge boete trof hem, die weigerde dezen burgerplicht te vervullen. Ook werd er tegen gewaakt, dat men eenzelfden persoon te dikwijls zou lastig vallen: „und daer alsoo een ordel aen bestadet wordt, dieselve sal ghevryet sijn van alle ordelen die men binnen jaers aen hem bestaden mochte.“

Onder degenen, die ten gerichte verschenen, behoorden in de eerste plaats de vrienden en bekenden der partijen; mannen die voor oordeelwijzer dus ongeschikt waren. Een andere omstandigheid, die van de oude regeling moest doen afwijken, was dat meer en meer ternen in zwang kwamen, aan het Romeinsche recht ontleend; de vertoogen der advocaten waren voor den leek zoo goed als onverstaanbaar. Door deze beide omstandigheden kwam men er toe, in 1604 twee niet onbeteekenende veranderingen aan te brengen: ten eerste werd de raadpleging van rechtsgeleerden verplicht gesteld, en ten tweede mocht de rechter van hun advies niet afwijken. Feitelijk deden zij dus uitspraak; naast den naam „advies“ komt dan ook de juistere „decisie“ voor. Eigenlijk kon men niet langer zeggen (al werd deze uitdrukking nog eenigen tijd gebruikt), dat de rechter het vonnis aan den oordeelwijzer „bestedde“; hij droeg iemand op, de processtukken aan twee rechtsgeleerden te brengen en hun advies aan het gerecht ter hand te stellen. Voor die nieuwe taak kwam een nieuwe naam in gebruik, die van „ordeldrager“; in het landrecht van Zutphen van 1604 komt naast dezen nog „ordelwyser“ voor; de reglementen van 1696, 1738 en 1772 kennen alleen „ordeldragere“.

In Overijsel werd de oordeeldrager de bode van het gericht, dat de advocaten aanwees aan wie hij de stukken brengen moest; men koos er daarom meestal een gerichtsdienaar voor. In Zutphen had hij meer zelfstandigheid: hij zelf koos de rechts-

geleerden. Gerichtsdienaren mochten niet gebruikt worden dan met goedvinden der partijen en werden later geheel uitgesloten. Daar een onpartijdige en verstandige keus der rechtsgeleerden van het grootste belang was, is het vreemd, dat men de bovengenoemde echt middeleeuwsche bepalingen omtrent de benoeming van den ordeldrager behouden heeft tot 1772; eerst toen werd het aan de partijen zelf overgelaten hem aan te wijzen. In buitengewone gevallen, bv. wanneer de heer der heerlijkheid in de zaak betrokken was, werd soms aan de Staten gevraagd er een te benoemen, die dan niemand minder dan den secretaris van het kwartier aanwezen¹.

Bij civiele proeessen van eenige beteekenis was nu in de tweede helft der 18de eeuw de gang als volgt. Telkens met termijnen van acht weken leveren de advocaten der partijen hun schrifturen in (aanspraak, verweer, re- en dupliek); bij het indienen der laatste stukken nemen zij conclusie. Alle origineele processtukken worden, nadat een inventaris er van is opgemaakt, in een verzegeld pakket gesloten. Thans moet een ordeldrager worden gekozen. Iedere partij noemt drie „gegoede en ordentelyke“ personen, die noch leden van het gerecht, voogden of gerichtsdienaars, noch in de zaak betrokken zijn; de tegenpartij keurt er twee af en tusschen de beide overblijvenden beslist het het. De aldus gekozene verklaart, dat hij over het besteden van het oordeel door niemand te voren besproken is en dat hij van niemand eenige vereering zal aannemen. Hij brengt de stukken bij twee Geldersche rechtsgeleerden, die niet in de zaak betrokken, elkaar niet na verwant en minstens vijf jaar advocaat zijn; hun namen houdt hij geheim. Aan de partijen staat het vrij, te voren enkele rechtsgeleerden uit te zonderen, b.v. een, op wiens adviezen de tegenpartij zich beroepen heeft. Hebben zij hun uitspraak opgesteld, dan wordt deze met de processtukken opnieuw verzegeld, door den ordeldrager in het gericht gebracht en op aandringen van een der partijen het vonnis voorgelezen.

1. Groot Gelders Placaetboek, III, blz. 341, 439, 515..

Bood een dusdanige behandeling eenige waarborg van onpartijdigheid? Alles kwam aan op de eerlijkheid van den ordeldrager. Het moet voorgekomen zijn, dat hij, ondanks zijn belofte, zich door een der partijen liet omkopen om naar twee aangewezen rechtsgeleerden te gaan of hun namen bekend te maken. De reglementen van 1696 en 1738 bepalen alleen, dat hij zijn bovengenoemde verklaring moet afleggen onder eede of met handtasting, naar keus der partijen; het geeft te denken, dat het reglement van 1772 den eed eischt en alleen voor Mennonieten een uitzondering maakt; uitdrukkelijk wordt er bijgevoegd, dat hij van dien eed niet mag worden ontslagen.

Stond de oude rechtspraak, wat haar onpartijdigheid betreft, in niet te besten reuk, algemeen werd geklaagd over de hooge kosten en de langzaamheid. In de reglementen der landschap werden de jura van rechters, advocaten enz. nauwkeurig bepaald. Nu eischten dezen, naar de Staten zelf erkenden, dikwijls meer; maar ook al deden zij dit niet, dan liepen de kosten toch zeer hoog. In 1775 vorderde de koster van Groenloo van vorst Czartoryski de betaling van kostersgarven onder Lichtenvoorde; hoewel het proees spoedig gestaakt werd, diende de advocaat-fiscaal, die voor den vorst was opgetreden, een rekening in van 658 gld. 15 st. en de landschrijver van 188 gld. 18 st.¹ natuurlijk hielden zij zich hierbij stipt aan de wettelijke voorschriften. Het viel Czartoryski niet mee, en ten slotte namen de heeren met 450 en 150 gld. genoegen.

In de opvolgende reglementen poogden de Staten eenige bekorting te brengen in de proeedure. Aan de onpartijdige rechtsgeleerden werd een vaste termijn gesteld tot het opstellen van hun advies; 3 maanden in zaken boven 500 gld., 6 weken in zaken van 100 tot 600 gld. Bij deze laatste moesten aanspraak, verweer, re- en dupliek op elkaar volgen met veertien dagen tusschenpoos. Een ordeldrager werd voor zaken beneden 100 gld.

¹ Ter vergelijking diene, dat het jaarlijksch inkomen van de meeste predikanten in de heerlijkheid Borculo f 475 bedroeg.

niet benoemd. Vóór 1772 moesten bij de geringste zaken twee rechtsgeleerden aan het gericht worden toegevoegd; later werden zaken tot 100 gld. (in de kleine gerichten en in de heerlijkheden tot 25 gld.) na mondelinge pleidooien door het gericht zelf afgedaan; de beslissing werd genomen bij meerderheid van stemmen, ook de drost stemde mee. Zoo werden ook behandeld kwesties over het opzeggen van landerijen, over servituten, uitwegen enz., waarbij het gericht 't verhoor op de plaats des geschils kon houden en zich eenige naburige of kundige personen assumeeren.

Wat wij tot dusver zeiden, geldt alleen van de civiele rechtspraak; in strafrechterlijke zaken won men meestal geen advies van rechtsgeleerden in. Deze waren over het geheel veel eenvoudiger en het oordeelen viel dus gemakkelijker; misschien kwam er de overweging bij, dat voor overtredingen en misdrijven zooveel omslag niet noodig was. Het raadplegen van advocaten was echter niet verboden en de heer van Borculo maakte er waarschijnlijk om de blaam van partijdigheid te ontgaan, want hij ontving het grootste deel der boeten — een ruimer gebruik van dan de gerichten in de groote ambten. Hoe het in zijn heerlijkheid toeging, leert het Précis.

Alle overtredingen en lichtere misdrijven werden gestraft met boete; vandaar dat het gericht, waarvoor deze gebracht werden, breukengericht heette. Om de drie maanden zonden de voogden (schouten) een lijst dier overtredingen aan den drost; de heer of zijn vertegenwoordiger bepaalde, welke vervolgd moesten worden. Daarna werden de overtreders door den advocaat-fiscaal, den openbaren aanklager, voor het gericht gedaagd. Bekenden zij, dan was de zaak heel eenvoudig; de advocaat-fiscaal eischte een boete en de rechters legden die, al of niet verlaagd, op. Wanneer de beklaagde ontkende, moest hij eerst, tot waarborg dat men de kosten op hem verhalen kon, tot genoegen van den fiscaal cautie stellen; de zaak werd veertien dagen uitgesteld en in de volgende zitting bracht de fiscaal bewijzen bij voor zijn schuld, de advocaat van den beschuldigde hield zijn pleidooi en na re- en dupliek zond het gericht de processtukken aan twee

rechtsgeleerden; van een ordeldrager werd alleen gebruik gemaakt, als het een zeer hooge boete gold.

Men kan niet zeggen, dat een zoodanige behandeling partijdig was voor den beklaagde: geen getuigenverhoor voor het gericht; de rechtsgeleerden moesten uitsluitend afgaan op wat hun werd toegezonden. Bovendien had de advocaat-fiscaal, de hoofdpersoon bij het boetstraffelijk geding, slechts 100 gld. salaris; onder zijn emolumenten behoorde ook 1/10 der boeten. Evenzoo had de voorzitter van het gericht, de drost, geldelijk belang bij de uitspraak; hij ontving 1/20 der boeten. Het overige was voor den heer (behalve de boeten door het stadsgericht opgelegd, die de stad ten goede kwamen), die echter ook de kosten der rechtspleging te dragen had. Het is waar, de onpartijdige rechtsgeleerden spraken het vonnis uit, maar kon het gericht er geen kiezen, die niet ongeneigd waren, met de belangen van den heer en zijn ambtenaren rekening te houden? „Si l'avocat-fiscal,“ zegt het Préeis, „perd son procès contre un delinquant, il perd aussi toutes ses peines sans en être dédommagé par le seigneur; mais s'il gagne son procès il se fait richement payer par la partie succombante.“ Wij gelooven het gaarne, maar voegen er toch bij: als de gelegenheid zich daartoe aanbod. Men stelle zich niet voor, dat de heer of zijn fiscaal rijk werden door de hooge boeten. Onder de weinig talrijke en rustige bevolking der heerlijkheid Borculo kwamen ernstige overtredingen lang niet elk jaar voor. In 1775 en 1776 samen bedroegen de boeten in het geheel 97 gld. 10 st.; de meeste voor „vuilschouw“, sommige voor „slagerie“, het aangraven van gemeentegrond of het werken op Zondag.

De behandeling van lijfstraffelijke zaken voor het hooge crimineele gericht was geheel anders. De misdadiger werd terstond door den voogd, soms met hulp eeniger ingezetenen, die daarvoor een half vat bier ontvingen, in de gevangenis in het Hof te Borculo gebracht, waar de provoost of cipier hem eten en drinken en stroo tot ligging moest geven; werd het noodig geacht, dan deed deze hem den ketting aan. Voor het gerecht gebracht, mocht de beklaagde zich niet door een advocaat laten

bijstaan noch getuigen à décharge laten dagvaarden; de voorzitter hoorde hem op vraagartikelen, die door den advocaat-fiscaal waren opgesteld. Ontkende bij, dan bracht de fiscaal op een volgende zitting bewijzen bij en overhandigde nieuwe vraagartikelen. Als hij op omstandigheden wees, die voor zijn onschuld konden getuigen, het was alweer de fiscaal, de aanklager, die er onderzoek naar deed. Na den eisch des fiscaals ontving de drost alle stukken en deze of de heer wees twee rechtsgeleerden aan, die het vonnis opstelden. Bij de executie werd door een kommando huisluiden, zooveel als de drost noodig achtte, een kring gevormd, waarbinnen het gericht plaats nam; de huisvoogd bracht den gevangene, de landschrijver (griffier) las de sententie en in optocht ging het, met twee boden met bussen op de borst voorop, naar de plaats der terechtstelling, het Galgeveld of, voor geeseling en brandmerk, een veld even buiten de Geestersche poort. Aan een gebannene werd 28 st. reispenning gegeven; de scherprechter en zijn knecht brachten hem tot de grens der heerlijkheid, „d' ou ils le chassent avec un coup de pied.“

De hardheid van deze rechtspleging, waarbij zoo goed als niemand dan de aanklager aan het woord was en de uitspraak werd overgelaten aan twee personen, die den beklaagde noch ondervraagd noch zelfs gezien hadden, springt in het oog, ons althans die leven in een tijd, waarin het mededoogen met den misdadiger soms tot sentimenteele weekheid dreigt over te slaan. Ongetwijfeld oordeelde de groote meerderheid der 18de eeuwsche Nederlanders geheel anders.

In geval van ernstig onrecht stonden den bezwaarde twee wegen open. Had hij er over te klagen, dat de heer gehandeld had in strijd met de voorschriften der Staten („in cas van excès en bezwaar“), dan kon hij zich rechtstreeks wenden tot het hof van Gelderland, dat aan klachten uit heerlijkheden een gewillig oor leende. Achtte iemand zich door een vonnis van het stad-, land- of breukengericht verongelijkt en bedroeg de boete of de zaak in kwestie meer dan 200 gld., dan kon bij in hooger be-

roep gaan; van een veroordeling tot lijfstraf werd geen beroep toegestaan. Het oude Zutphensche landrecht kende geen appel, maar bij de herziening in 1604 was het ingevoerd, „also die noot und justitie het ervordert“, daar de sententiën „by die ordeldragers vellich tot grooten nadeel der beswaerder parthyen tegen recht ghewesen sijn“ het beroep geschiedde op de Staten van het kwartier, versterkt met een of twee leden van het hof; maar bij de doorgaande scheiding van staatkundige en rechterlijke bevoegdheden, werd het in 1676 van de Staten op het hof overgebracht. Slechts ééne heerlijkheid had (tot 1676?) een eigen hof van appel of klaring, nl. de bannerij van ‘s-Heerenberg.

Wij hebben bij de rechtspraak eenigszins uitvoerig stilgestaan. Duidelijk is het nu, dat de heer daarop vrij wat minder invloed had dan men verwachten zou van iemand, in het bezit der „hooge, middelbare en lage jurisdictie“. Niettemin werd aan dit bezit — en terecht — groote beteekenis gehecht.

Een tweede zaak, waarvan wij ons moeilijk kunnen voorstellen, dat de soeverein haar aan een ander overlaat, is de benoeming tot allerlei publieke ambten. De heer van Borculo benoemde den drost, richter, stad- en landschrijver, secretaris, ontvanger der verponding, de burgemeesters van Borculo, de voogden en verschillende lagere beambten.

De drost, de vertegenwoordiger van den heer, is de ambtenaar die in Holland baljuw heet; van de ambtlieden der vier Zutphensche districten was bij geheel onafhankelijk. Zoo hadden in het kwartier Zutphen niet minder dan vier bannerijen en negen heerlijkheden, samen meer dan de helft der Graafschap uitmakende, hun eigen administratief en rechterlijk hoofd. In Borculo had de drost een richter naast zich, die in het landgericht voorzat; in kleinere heerlijkheden werd deze onderscheiding niet gemaakt.

Zooals een baljuw schouten, had de drost voogden onder zich. Het platteland was verdeeld in vier districten, voogdijen: de voogdij Geesteren (met de dorpen Geesteren en Gelselaar), Eibergen (met Eibergen en Rekken), Neede en Beltrum. In elk dezer

had een voogd de functies te verrichten van den tegenwoordigen veldwachter, jachtopziener en deurwaarder. Een oudervoogd stond hem als bode terzijde. De scherprechter, die als zoodanig natuurlijk weinig te doen had, was, behalve door den heer aangesteld vilder, ook armjager: landloopers en in het algemeen personen zonder middel van bestaan moest hij uit de heerlijkheid weren.

In de stad Borculo benoemde de heer vier burgemeesters, die ook liet politietoezicht uitoefenden; den stadsrentmeester; twee kerkmeesteren, met het beheer der kerkegoederen belast; twee provisoren der armen, die toezicht hielden op de twee gasthuizen en vormden wat wij het burgerlijk armbestuur noemen; ja zelfs de twee stadsboden. Functionarissen, die niet door hem benoemd werden, waren de acht gemeenslieden, die in alle geldelijke zaken gekend moesten worden; ontstond in hun college een vacature, dan werd daarun voorzien door de burgemeesters en de overige gemeenslieden. De eerstgenoemde ambtenaren werden allen voor één jaar benoemd. Den eersten Zondag na Driekoningen liet de Drost hen, na de morgenpreek, met het aantrekken der klok in de kerk kornen; namens den heer bedankte hij hen voor hun diensten, ontsloeg hen uit den eed, en maakte aanstonds de namen der nieuwbouwenden — doorgaans de aftredenden — bekend, ging met hen naar het stadhuis en nam hun daar den eed van getrouwheid af.

De eenige ambtenaren, die de heer niet aanstelde, waren de vier burgemeesters van het stadje Eibergen. In veel vroegeren tijd hadden de heeren van Borculo daar gewoond en toen aanzienlijke voorrechten verleend; en als in meer kleine stedekens ging het er nu gemoedelijk-democratisch toe. Op St. Matthias (24 Febr.) vergaderden de negen rotten, waarin de bewoners verdeeld waren, in de kerk en elk rot koos één kiezer. De negen kiezers gingen met de negen rotmeesters in de consistoriekamer, waar de burgemeesters en de twee gemeenslieden aan hen rekening en verantwoording van hun geldelijk beheer aflegden, zonder dat, als in Borculo, een vertegenwoordiger van den heer

aanwezig was. Vervolgens kozen de kiezers nieuwe burgemeesters en gemeenslieden voor het volgend jaar, gingen terug naar de kerk, brachten daar verslag uit over de stadsrekening en maakten de namen der door hen gekozenen bekend. Hierop trokken de nieuwe burgemeesters naar een herberg en verpachtten er op oud-Geldersche wijze, bij het uitbranden der kaars, het passage- of weggeld (de opbrengst van den tol), een der voornaamste stedelijke inkomsten. Een kaars werd aangestoken, de voogd van Eibergen stond op en verbood namens den heer op straffe van 28 goudgulden de kaars uit te blazen; en vóór deze was opgebrand, moest de verpachting zijn afgelopen.

Daar de burgemeesters van Eibergen geenerlei rechterlijke bevoegdheid hadden, hun stadje onbeduidend klein en hun inkomen daaraan geëvenredigd was, was het den heer vrij onverschillig, of hij hen al dan niet benoemen mocht: Dat hij de beschikking had over de andere ambten, was in meer dan een opzicht van meer belang. De bewoners de heerlijkheid, die, zooals wij zien zullen, voor een groot deel tot verschillende diensten aan den heer verplicht waren, die ten deele op zijn grond woonden, stuitten overal op zijn ambtenaren: voogd, burgemeester, drost of wien ook. het is te vreezen, dat bij de vergeving dier ambten de heer meermalen niet in de eerste plaats met het belang der heerlijkheid, maar met zijn eigen belang heeft gerekend. Een enkel voorbeeld. Wenschelijk, ja eigenlijk noodzakelijk was het, dat de drost van Borculo in de heerlijkheid woonde, doch dan viel het hem moeilijk er een andere betrekking bij waar te nemen en moest men zijn ambt flink bezoldigen. Hij had in vroeger tijd een traktement van 600 gld. gehad, maar de Van Limburg Styrum's hadden leden der adellijke familie Duthe benoemd, die op een havezathe in de heerlijkheid woonden en eershalve, alleen op de emolumenten, het drostambt bekleedden. Na het overlijden van den laatsten drost Duthe waren dergelijke liefhebbers niet meer te vinden; de heer gevoelde evenwel weinig lust om salaris te betalen en benoemde Mr. Schomaker, later opgevolgd door Mr. G. van Hasselt, beiden uit Zutphen. De reis

van Zutphen naar Borculo kostte toen heel wat tijd en moeite; Van Hasselt verklaarde aan de raden van Willem V, er niet alle veertien dagen te kunnen komen; hij wilde alleen beloven, er van tijd tot tijd heen te gaan. Met die belofte werd genoeg genomen!

Twee besluiten der Staten van Gelderland moesten dienen om de ergste misbruiken tegen te gaan. Volgens landschapsresolutie van 29 Maart 1664 moesten drosten, richters en dergelijke ambtenaren voor hun leven benoemd worden, of, zooals het beette, „*officia formata et qualificata*“ waren „*ad vitam vel culpam*“; commissiën waarin, de clausule „bij provisie en tot revocatie“ was opgenomen, waren van nul en geener waarde. Hierdoor was de ambtenaar dus gewaarborgd tegen ongevraagd ontslag voor het geval, dat bij zich het ongenoegen van zijn heer op den hals had gehaald. Streng werd echter aan deze bepaling niet de hand gehouden; in 's Prinsen heerlijkheden Bredevoort en het Loo kwam althans de gewraakte clausule in de commissiën voor. Maar aan een andere resolutie der Staten van Gelderland dacht in de 18de eeuw niemand meer: aan die, welke verbod van *officia formata et qualificata* contante of jaarlijkse recognities te nemen¹.

Ieder weet, hoe algemeen in dien tijd de verkoop van ambten was, en de heerlijkheden maakten geen uitzondering. Bij den verkoop van heerlijkheden werden de recognities in rekening gebracht ter bepaling van de koopsom en de nieuwe heer was dus wel gedwongen, wilde hij niet aanmerkelijke schade lijden, op dezelfde wijze voort te gaan. Aan te wijzen, hoe verderfelijken invloed de verkoop van bestuurs- en rechterlijke ambten hebben moest, mag geheel overbodig geacht worden.

De ambten in Borculo waren weinig winstgevend en de sommen, ervoor te betalen, bijgevolg niet hoog. De richter betaalde jaarlijks 105 gld.; een landschrijver in het begin der 18de eeuw

¹ In het Geld. Pl. boek komt (toevallig?) deze resolutie niet voor. Het „Rapport“ verwijst naar Schrassert, Consil. P. 1, Cons. 15.

200 gld. (zijn inkomen werd op 1000 gld. geschat); zijn opvolger 3500 gld. contante recognitie. Was er geen ambt te vergeven, dan verkocht men het recht van survivance; zoo had een voogd van Eibergen voor zijn acte van survivance in deze ondergeschikte en weinig begeerlijke betrekking nog 500 gld. betaald. Wat de heeren zich zelf veroorloofden, stonden zij ook hun ambtenaren wel toe: de landschrijver Vatebender had van Czartoryski verlof zijn ambt te verkoopen zoo hoog als hij kon, mits hij aan hem 3500 gld. uitkeerde. Merkwaardig is het, hoe vindingrijk al deze transacties maakten. Wij spraken boven over den drost, die geen traktement had, maar ook niet in de heerlijkheid woonde. De heer wilde in het laatste gaarne verandering brengen, maar hoe dat te doen zonder dat het hem wat kostte? Ziehier hoe deze lastige vraag werd opgelost. De drost Van Hasselt moest bij zijn benoeming 2000 gld. betalen die tegen 3% werden uitgezet, en de 60 gld. rente werd hem nu jaarlijks „als traktement“ uitbetaald. Het kapitaal was echter eigendom van den heer. Van Hasselt's opvolger zou er 3000 gld. moeten bijvoegen, waardoor het traktement tot 150 gld. zou stijgen. Zoo zou iedere volgende drost 1000 gld. meer moeten betalen, tot een voldoende salaris verzekerd was, en dan kon de eisch gesteld worden van vestiging in de heerlijkheid. De tijd heeft de uitvoering van het fraaie plan verhinderd. In heerlijkheden, waar de ambten winstgevender waren, werden natuurlijk grotere recognities geëischt. In Bredevoort betaalde de drost jaarlijks 105 gld. en de landschrijver in 1761 voor eenmaal 5000 gld.¹ Maar ook Bredevoort was het land niet voor vette posten; daarvoor moest men in andere bezittingen der Oranjevorsten zijn. Zoo is, naar de Tegenwoordige Staat meedeelt, voor het drostambt in de baronie van Breda wel 50000 gld. gegeven en de ambtman van Grave en Kuik betaalde in het midden der 18de eenw jaarlijks 2000 gld. Zulke sommen maken het begrijpelijk, dat de recognitie-gelden in hun vele

¹ Rijksarchief, Nass. Domeinen, no. 5510.

heerlijkheden voor de Prinsen van Oranje een niet te versmaden bron van inkomsten waren; in de 22 jaren van 1760—1781 ontving Willern V jaarlijks gemiddeld aan contante recognities 45997 gld. (in één jaar, 147500 gld.) en aan jaarlijksche 14694 gld.¹

Met een enkel woord spreken wij thans over de andere heerlijke rechten: de benoeming van predikanten, kosteren, schoolmeesters en organisten; jacht, visscherij en konijnenwarande; de dwangmolens, en de leenkamer, terwijl wij later bij het erfmarkerichterschap en de heerendiensten stilstaan.

De zes predikanten der heerlijkheid werden door den heer zonder eenige nominatie benoemd; bezoldigd werden zij, evenals de schoolmeesters en sommige kosteren door het geestelijk comptoir der Graafschap. In 1580 waren de goederen van kloosters en andere geestelijke gestichten in beslag genomen, verpacht en de opbrengst bestemd voor kerk- en schooldienst en onder beheer gesteld van afzonderlijke rentmeesters, in elk kwartier één. Voor het onderhoud der kerken werden deze gelden niet gebruikt; daarvoor dienden de kerkegoederen, door twee kerkmeesteren beheerd, welke om de drie tot acht jaren verantwoording deden in de kerk, „met open deuren“, voor den drost en alle geërfden, die er bij kwamen. Uit deze kerkegoederen werden ook de meeste „schoolhuizen“ onderhouden. De vicarieën stonden alle ter beschikking van den heer; zij moesten gebruikt worden als beurzen voor „vicarissen“, knapen of jongelieden van 10 tot 24 jaar, die in de theologie studeerden.

Onze voorvaderen, die zoo weinig nauwgezet waren bij het dingen naar en vergeven van ambten, maakten toen een uitzondering voor het predikambt. De heer die daarvoor geld aannam, was schuldig aan simonie en zou zijn collatierecht verliezen. Vergis ik mij, als ik hierin den invloed zie van den eerbied

¹ Uit een lijst „effective fournissementen aan de Thesaurie, zoo wegens de Domeinen als wegens de Stadhouderslijke en andere inkomsten van Z. H.“ in het archief van baron Van Lynden van Hemmen.

voor den verkondiger van Gods woord, zoo niet voor zijn persoon, dan toch voor zijn ambt? Het inkomen der schoolmeesters was te gering om hen iets te laten betalen, op de dorpen 50 tot 70 gld. en de schoolgelden.

Een heerlijk recht, waaraan veel waarde werd gehecht, was dat van jacht en visscherij. In de 18de eeuw hadden in Gelderland de stadsburgers (niet de boeren) het recht om te jagen verkregen; maar de bezitters der heerlijkheden hadden zich in hun oude rechten gehandhaafd. Nu verkeerde de heer van Borculo niet in de gunstigste omstandigheden. Behalve dat de adellijke bewoners van een paar huizen medegerechtigd waren, had bij na herhaalde twisten aan de burgers van Groenloo moeten toestaan, in een deel der heerlijkheid vrij te mogen jagen. En sinds hij niet langer zijn verblijf in de heerlijkheid hield, hadden jacht- en vischrecht veel van hun beteekenis verloren; de visscherij in de Berkel kon hij nog verpachten, maar met de jacht ging dit bezwaarlijk, omdat er zoovele medegerechtigden waren; hoogstens kon hij zijn ambtenaren er een plezier mee doen.

Dat wil niet zeggen, dat hij daarom geneigd was aan zijn rechten minder streng de hand te houden; deze bleven voor de plattelandsbewoners even drukkend en lastig. Voor de visscherij liet hij het Zutphensch plakaat van 11 Mei 1754 afkondigen, waarbij o. a. aan landlieden en soldaten het visschen geheel verboden werd. Zijn jachtplakaat (want dat mocht hij nog uitvaardigen, en ook de tot de jacht gerechtigden moesten zich houden aan zijn voorschriften, bv. omtrent opening en sluiting) overtrof in strengheid nog dat van het kwartier. In de 16de en in het begin der 17de eeuw waren de bewoners van het platteland verplicht huu honden van 1 April tot 1 Augustus een grooten slependen knuppel aan den halsband te binden; in het midden der 17de eeuw werd deze termijn verlengd van 1 Maart tot 1 September en in 1734 van 1 Januari tot 17 September; maar de heer van Borculo schreef den „slependen bengel“ het geheele jaar voor, en in de lente, tegen dat de patrijzen broedden, moesten de boeren hun honden zes weken vastleggen.

Veel schade voor de omwonende landbouwers bracht de konijnenwarande mee, die de heer in de buurt van Neede hield. Op de Veluwe was het recht om dergelijke waranden te beiden vroeger in pandschap of erfpacht uitgegeven; on de groote schade, die de snel vermenigvuldigende konijnen aan houtgewas en veldvruchten toebrachten, was in 1729 besloten tot intrekking of afkoop dier vergunningen. Ook de ingezetenen van Borculo ondervonden die schade; daarom hadden zij in het begin der 18de eeuw er 60 gld jaarlijks voor geboden¹ (voor Borculo toen een niet zoo geringe som), maar de warande was gebleven. De eendenkooi, naar den kant van Rumrloo, werd verpacht.

Korenmolens mochten niet gebouwd worden dan met octrooi van de landschap; de meeste waren het eigendom van adellijke heeren. Het waren ban- of dwangmolens; zooals men het uitdrukte: de eigenaar had het recht van den wind, of, als het een watermolen was, het recht van het water. het gaf soms aanleiding tot moeilijkheden, daar het niet altijd vaststond, hoe ver het gebied van den dwangwind zich uitstreckte; en landbouwers, die langs betere of kortere wegen naar een anderen dan hun banmolen konden gaan, stoorden zich ook wel niet aan de boete, die hun werd opgelegd. In de heerlijkheden was de heer meestal in het bezit van den molen. Niet altijd echter; zoo was in Bredevoort in de 17de eeuw de graaf van Bentheim beleend met het recht van den wind in de kerspelen Aalten en Winterswijk; alleen de molen te Bredevoort behoorde aan den Prins van Oranje. De heer van Borculo had beide, het recht van het water en van den wind; de watermolens te Borculo en Olden Eibergen en de windmolen te Neede waren zijn eigendom. Het spreekt van zelf, dat zulke molens kostbare bezittingen waren; die te Borculo bracht zesmaal zooveel pacht op als de grootste boerderij. Oudtijds hadden de heeren ook een dwangbrouwerij, zooals in Frankrijk bv. in de 18de eeuw nog. Bij de poort van het Hof te Borculo stond een brouwhuis met volledig toebehooren, maar

¹ Huisarchief, Portefeuille Willem III, 2577 C 1.

er werd weinig gebruik van gemaakt; er waren in het stadje twee brouwerijen en voor eigen gebruik kon het, nu de heer elders woonde, ook niet meer dienen. Door den Prins van Oranje werd het brouwgereedschap verkocht. Een herinnering aan den ouden toestand, toen de heer het brouwrecht bezat, was wellicht de gruitaccijns, dien hij op eigen gezag in de heerlijkheid, behalve in de stad Borculo, hief; van gebrouwen en getapt bier moest 3½ st. het vat betaald worden. Maar omstreeks 1770 begonnen de inwoners van eenige dorpen de betaling te weigeren; ook in Lichtenvoorde verzetten zich in 1767 eenige bouwlieden tegen den ketelaccijns, die daar eveneens door een vroegeren heer was ingesteld. Het vermoeden ligt voor de hand, dat de beslissingen der Staten in de boven vermelde geschillen met Fleming hieraan niet vreemd waren; immers het was gebleken, dat de Staten niet gezind waren, den heer in rechten, die hij vroeger bezeten had maar die tot de regalia majora moesten gerekend worden — en dat moest de heffing van belastingen zeker — te handhaven. Tot de leenkamer van Borculo behoorden slechts weinig goederen en hun aantal nam gaandeweg af: in het begin der 18de eeuw waren het er nog 40, omstreeks 1775 slechts 25; voor het meerendeel gelegen in de heerlijkheid, sommige in Overijssel, een enkel in Drente, Munster en Kleef. De ingewikkelde en verwarde middeleeuwsche verhoudingen vindt men in deze toestanden terug; in Borculo lagen weer leengoederen van de Landschap en van binnen- en buitenlandsche heeren. Zoo bezat de heer van Borculo een erf, Vaarwerk, dat hij in leen had van de abdij van Vreden. Van die leengoederen werd de leenheer nog altijd als de rechte eigenaar (de „dominus directus“, zooals men zeide) beschouwd, maar de voordeelen, die hij van dien eigendom trok, waren gering. Lastig waren zijn rechten voor den bezitter wèl. Deze mocht zijn leengoed niet bezwaren dan met goedkeuring van den heer en dan alleen voor zes jaren; na dien tijd moest hij het „vrijen“ of nieuw consent verzoeken. Voor deze toestemming behoefde aan den heer niets betaald te wor-

den, maar zij bracht allerlei onkosten met zich ton bchoeve van den stadhouder der leenen, den leengriffier, deurwaarder enz. Evenzoo ging het, wanneer de bezitter het goed aan een ander wilde overdragen; slechts voor testamentaire beschikkingen was groote vrijheid toegestaan. Een resolutie der Staten van 28 Mei 1600 had bepaald, dat men leengoedoren aan kinderen en verwanten mocht vermaken mits met goedvinden van den leenheer; doch in 1711 kregen de bezitters van leenen in de kwartieren van Nijmegen en Arnhem algeheele vrijheid, terwijl in Zutphen de toestemming van den heer alleen nog noodig bleef, indien het goed in de zijlinie en dan niet aan den naasten verwant werd vermaakt. Een nieuwe bezitter moest het leen „erkennen, verheffen, huld en eed van trouwe doen“, tot in 1736 de eed werd afgeschaft en vervangen door „hulde bij simpele handtastinge“. het oude heergewaad — een paard, een paar handschoenen, een aam wijn en derg. — was reeds lang door een geldsom vervangen; hoe groot deze was, hing af van de natuur van het leen: er waren leenen ten Zutphenschen rechte, ten Gelderschen, Kuikschen, Vijf Markschen, Stichtschen rechte, zadelleenen enz. Een resolutie van 9 Augustus 1690 stelde voor elke soort het heergewaad en de jura der ambtenaren vast. Deze sommen waren in Gelderland niet hoog; voor de overdracht en de beleening van een Geldersch leen werd betaald 58,80 gld. (aan den leenheer alleen 42 gld.), van een Zutphensch leen nog minder: 23,80 gld. (aan den heer 5,60 gld.), terwijl Willem V voor de beleening met Vaarwerk moest betalen 238 gld. (aan den leenheer, de abdij van Vreden, 140 gld.). Wanneer een nieuwe leenheer optrad, moesten de leenmannen hem binnen een jaar en zes weken huldigen, zonder daarvoor, althans in Borculo te moeten betalen; zoo werd, toen Willem V de heerlijkheid gekocht had, door den leengriffier een publicatie uitgevaardigd, dat alle vasallen „hunne leenperceelen met de ledige hand in recognitionem novi domini behoorlijk moesten verheffen.“ De leenplicht kon worden afgekocht voor een vrij geringe som; maar veraf wonende leenmannen gaven er vaak de voorkeur aan, zich

eenvoudig aan hun verplichtingen te onttrekken. Hoe onbeduidend de inkomsten van den heer van Borculo uit zijn leenen waren, blijkt hieruit, dat het jaarlijksch inkomen van den leengriffier (die misschien meer ontving dan de leenheer) gemiddeld 10 gld. bedroeg.

Een groot deel van de opbrengst der heerlijkheid kwam den heer toe in zijn hoedanigheid van grondbezitter. In 1776 bezat hij 20 erven en 6 katersteden (kleine hofsteden, waarvan de grond zonder ploeg, met de hand, werd bewerkt) en uitgestrekte hooi-, wei- en bouwlanden, die hij alle verpachtte; ook behoorde een groot deel van het opgaand hout hem toe. Vroeger was zijn grondbezit aanmerkelijk grooter geweest; in het begin der 18de eeuw bezat hij nog ruim 40 erven¹; 25 jaren later niet meer dan 20. De oorzaak ligt voor een deel in de geldelijke moeilijkheden der laatste graven van Limburg Styrum; maar in vele andere heerlijkheden ging het niet anders. Bij de grootere uitgaven, de meerdere weelde van het leven in de 17de en 18de eeuw waren de inkomsten der in het oosten des lands gelegen bezittingen niet groot genoeg; de verpanding of verkoop van een deel er van moest dikwijls uit oogenblikkelijke ongelegenheid helpen.

Voor wij over de pachten in Borculo spreken, is het wenschelijk een blik te slaan op het land en de bronnen van bestaan zijner bewoners.

Het oosten der Graafschap was een arme streek; landbouw noch veeveelt was er van veel beteekenis. Een deel der weilanden, de zoogenaamde broeklanden, stond 's winters meest onder water; het zure gras was een schraal voeder: de koeien waren er mager en klein en gaven weinig melk. Zelfs de koeien op de veel betere zavelgronden langs de beken wogen nauwelijks meer dan de helft van de runderen der vette kleistreken. De

¹ Huisarchief, Port. Willem III, 2577 C 2.

paarden moesten, daar er weinig haver verbouwd werd, het geheele jaar door gevoed worden met gehakt stroo van haver en boekweit. Bij gebrek aan goed voer kon men er niet de schapen houden, die meer westelijk werden aangetroffen; het schapenras in Borculo en Bredevoort was zeer klein en gaf weinig en slechte wol, die niet werd uitgevoerd, maar in de streek zelf verwerkt. Varkens daarentegen waren er veel en van goede kwaliteit; oudtijds betaalde men er vaak een deel der pacht mede.

Terwijl de weilanden in Borculo te zamen een oppervlakte hadden van ruim 3000 bunders, besloeg het bouwland er bijna 1½ maal zooveel; een zeer ongunstige verhouding, die ten gevolge had, dat de schrale zandgrond niet behoorlijk gemest kon worden. Men gebruikte stalmest vermengd met heiplaggen; de schapen werden zelfs hoofdzakelijk om de mest gehouden. Bouw- en weiland samen werden echter verre overtroffen door de woeste, onbebouwde gronden; in Borculo minstens 11000 bunders¹. Verbouwd werd vooral rogge, in mindere hoeveelheid gerst en haver; tarwe groeide er weinig, tarwebrood werd alleen bij feestelijke gelegenheden gegeten. Na de omstreeks 1770 heer- schende veepest werd bij de duurte der eerste levensmiddelen de aardappel meer algemeen verbouwd, maar deze komt toch ook vroeger voor, vroeger dan in vele andere gewesten: in 1719 werd bij de verlenging der pacht van eenige Borculosche erven „een schepel [1/4 mud] goede aardappelen“ er bij bedongen²; ongeveer tien jaren later moesten alle erven er leveren³. Van de andere produkten verdient nog het vlas genoemd te worden; op echt oudewetsche wijze werd toen, evenals nog in de 19de

¹ Opgaven uit de 18de eeuw ontbreken; mij zijn geen oudere bekend dan die van 1827 en 1828, in Sloet, Bijdr. tot de kennis van Geld. blz. 51—63. Maar 50 jaar vroeger zal de verhouding niet veel anders geweest zijn; alleen was er nog meer onbebouwde grond.

² Paght-Boek der goederen van Borkelo van 1706 tot 1727. Huisarchief, Port. Willem III, 2577 C 2.

³ Huisarchief, Port. Willem III, 2577 C 1.

eeuw, door de landbouwers zelf vlas gesponnen en geweven; 's winters was het geheele gezin daarmee bezig. Linnenreeders kochten op wat de boeren voor eigen gebruik niet nodig hadden of lieten hen op bestelling werken. Van groote beteekenis was deze huisindustrie echter niet, al verschaften zij menig gezin een zeer welkome bijverdienste. Van meer belang waren de branderijen; men vond er in de Graafschap een veertigtal, waarvan vele in de heerlijkheden Borculo en Bredevoort gelegen waren. Te zamen verbruikten zij jaarlijks ongeveer 300 last koren; de impost op jenever, 40 gld. het aam, bracht aan het kwartier meer dan 60.000 gld. op¹. De Staten beschermden deze industrie door in de tweede helft der 18de eeuw in de Graafschap het tappen van jenever te verbieden, die er niet gestookt was; tot den invoer van vreemde jenever werd de bijzondere vergunning der Gedeputeerde Staten vereischt. Voor zulk een schrale, afgelegen streek boden de branderijen groote voordeelen: men spaarde de hoge kosten van het vervoer van het graan, en uit den afval konden vele varkens en runderen vetgemest worden.

Behalve de onvruchtbaarheid was de afgelegenheid van de oostelijke helft der Graafschap een voorname oorzaak van de armoede dezer streek. Goede verkeerswegen ontbraken. De Berkel was bijna niet bevaarbaar; het gebeurde meermalen, dat een schipper uit Eibergen een week nodig had om heen en weer naar Zutphen te varen! Een Berkel-compagnie, in 1640 opgericht, was na een dertigjarig onnut bestaan te niet gegaan; een lot, dat een tweede compagnie ruim 100 jaar later deelde. Hoe de mulle zandwegen waren, kunnen wij ons voorstellen. De boeren uit Gelselaar, Lindvelde en Beltrum brachten 's winters hun koren naar een Overijselschen molen en de heer beboette hen niet, overtuigd als hij was, dat het hun niet mogelijk was in dien tijd met een zwaar beladen kar den molen te Borculo te bereiken. Toen 's Prinsen raden Van der Borch en Ardesch er waren, kon de weg van Borculo naar Geesteren, Gelselaar,

¹ Nijhoff, Statistische Beschrijving van Gelderland, blz. 439.

Neede met een rijtuig „in 't geheel niet gepasseert worden“; de weg van Borculo naar Groenlo was, naar hun getuigenis, dikwijls niet zonder gevaar te berijden. Wat de verbetering der wegen niet weinig bemoeijikte, was de wijze, waarop zij onderhouden werden, nl. door de ingezetenen zelve. Wanneer de „rotmeesters“ een aanschrijving van den voogd ontvingen, lieten zij de ingezetenen, tot hun rot behoorend, boden; dezen waren echter slechts verplicht aan den weg in hun voogdij te werken. Ziedaar een nieuwe bezwarende omstandigheid: de diensten mochten in de eene voogdij niet zwaarder drukken dan in een andere; het gevolg was, dat in voogdijen waardoor veel wegen liepen, deze ook bijzonder slecht onderhouden werden.

Ook in andere opzichten hield de toenmalige toestand verbeteringen tegen. Ik bedoel de markinrichting. Wie kent ze niet, die aloude marken, gemeenschappelijk bezit van weiland en onbebouwden grond? Misschien herdenkt deze of gene met weemoed, hoe deze overblijfselen uit den goeden, ouden tijd, waarin niet de strenge afscheiding van het mijn en dijn der hedendaagsche maatschappij heerschte, in de vorige eeuw bijna alle verdwenen zijn. Zoo ja, dan ten onrechte. In de eerste plaats waren alleen de bezitters der oude hoeven eigenaren der markegronden, de „markgenooten“, „geërfden“ of „erfgenamen“. Zij die er zich later neergezet hadden, moesten voor het medegebruik der velden betalen of diensten verrichten; zij mochten niet deelnemen aan de markvergaderingen, waarin over de aangelegenheden der mark beraadslaagd en beslist werd. Een der geërfden, de markerichter zat voor; meestal was dit ambt aan een bepaald goed verbonden, in welk geval men sprak van erfmarkerichter. Zoo was de heer van Borculo erfmarkerichter van bijna alle der vele marken in zijn heerlijkheid. Wie zonder toestemming der geërfden een stuk lands „afgroef“ verbeurde 25 gld., half voor den heer, half voor de mark en moest het land weer in den vorigen staat brengen. Over het geheel waren de markgenooten er niet voor, het gemeen bezit te verkleinen; en dat in Borculo 1/10 van de koopsom van het afgegraven land

aan den heer moest afgestaan worden¹ — een bepaling, die meermalen aanleiding tot moeilijkheden gaf, omdat zij in andere deelen der Graafschap niet bestond — maakte hen daartoe nog minder geneigd. In Gelderland was nog wel de toestemming van alle geërfdcn, der „alinge erfgenaemen“, noodzakelijk. Van het nieuw aangegraven land moesten novale tienden betaald worden, terwijl meerdere oudhoevige landerijen tiendvrij waren. Aan deze verschillende oorzaken is het toe te schrijven, dat in de Graafschap heel weinig land ontgonnen werd: in 1756 kon de opbrengst van de verponding der in een eeuw tijds ontgonnen landerijen de kosten van het aanleggen van nieuwe verpondingskohieren niet goedmaken².

Lag de schuld hiervan ten deele aan de markinrichting, deze werkte in meer opzichten nadeelig. Verreweg het grootste deel der markvelden was heide; het overige weiland, meestal broekland, dat 's winters geheel of gedeeltelijk onder water stond. Ieder geërfde had het recht er zijn vee te weiden, plaggen te maaien (voor bemesting) en schadden te steken. De overal rondloopende runderen en schapen vraten allen houtopslag af, terwijl de grond toch voor houtcultuur zeer geschikt was. Een noodzakelijke, maar kostbare, verbetering voor de broeklanden was goede afwatering, maar daarvoor was de markvergadering niet te vinden. De wegen, paden en bruggen in de mark onderhield zij en dat achtte zij voldoende.

Een arme streek herstelt zich niet spoedig van de rampen, die haar treffen. En veel had de Graafschap geleden tijdens een groot deel van den Tachtigjarigen oorlog; de zwaar geplaagde landman kon eerst gerust ademen, toen Frederik Hendrik in 1627 Groenloo vermeersterd had. Nieuwe rampen bracht in 1672 de inval der Franschen en Munsterschen; gelukkig was 's vijands overheersching toen van korten duur. Voor Borculo in het bij-

¹ Waarschijnlijk een overblijfsel van het oude regaal van den „voorslag“: bij verdeeling van woeste gronden werd vooraf 1/10 deel aan den heer afgestaan.

² Nijhoff, Stat. Beschr. van Geld., blz. 392.

zonder kwamen nog andere ongunstige omstandigheden daarbij. De laatste Van Limburg Styrums, die hun heerlijkheid zoozeer met schulden bezwaarden, werden gevolgd door Duitsche en Poolse heeren; van hen was voor de ontwikkeling en den bloei van het land weinig te verwachten. Toch had de bevolking noodig, dat een ander haar vooring, haar aanmoedigde, haar steunde; de volslagen afhankelijkheid, waarin ze leefde, was geheel ongeschikt voor het aankweeken van geestkracht en ondernemingsgeest.

Wie in de 18de eeuw uit de groote Hollandsche steden in Borculo kwam, moest zich in de middeleeuwen verplaatst wanen. Op het platteland vond hij groote boerenwoningen, nog geheel gelijk aan de oude Saksische huizen: tusschen de keuken (het woonvertrek) en de deel bestoud geen afscheiding; de groote haard vormde het middelpunt van het geheele huis; dáár aan het spinnewiel gezeten kon de vrouw des huizes te gelijker tijd op kinderen, knecht of meid, paarden en runderen het oog houden. De rook moest door de vorstgaten in de nok en door de retten der deuren en zeer kleine vensters ontsnappen; misschien ook stak een houten pijp recht boven den haard door het dak. Het bovendeel van den voorgevel was van hout. De muren waren vaak van leem; zelfs schijnt dit toen nog regel te zijn geweest, althans in een schrijven van vorst Czartoryski aan zijn rentmeester lees ik, dat deze „reparatiën aan de boerenhuysen en schuuren zonder metzelwerk moet laten geschieden“.

Borculo, een stadje met 8 of 900 inwoners (de geheele heerlijkheid telde er 8 of 9000), maakte geen anderen indruk. Het raadhuis en de poortee „maken geen fraaye vertoninge, maar zijn seer onsienlijk gestelt“; „in 't bijzonder zijn de stads straten sodanig geconstitueert“ — aldus de raden Van der Borch en

¹ Ook in Aalten en Winterswijk waren, blijkens twee teekeningen van 1743 van J. de Beyer (in de collectie-Verheull op het stadhuis te Arnhem) nog vele leemen huizen.

Ardesch „dat die genoegsaem niet sonder gevaar gepasseert kunnen worden.“ Dat de inwoners zelf voor de bestrating moesten zorgen is niet vreemd; dat moesten zij ook in een groote stad als Zutphen nog tot 1763. Voor vele huizen lagen mestvaalten, die zich wel eens tot aan of op de straat uitstrekten; en de genoemde heeren durfden om een verbetering aan te brengen, niet verder gaan dan vast te stellen, hoe ver de mestvaalten naar de straat toe mochten liggen.

„De bekrompenheid van stads financiën“ geven de raden op als de eenige oorzaak van het armoedig voorkomen van Borculo. In de geheele heerlijkheid, in de geheele streek was het geld zeer schaarsch. Bijgevolg had het hooge ruilwaarde. Op het rijksarchief te Arnhem bevindt zich een lijst van de opbrengst der nalatenschap van zekeren Jan Dieterink, in 1732 te Winterswijk verkocht (Winterswijk en Aalten waren twee dorpen, die in welvaart alle „steden“ uit de buurt overtroffen). Een merrie bracht op 13 gld., een eenjarig veulen 22 gld., een bruine koe 22 gld. 10 st., een zwarte koe 12 gld. 10 st., een kwartjarig kalf 5 gld. 10 st., een kalf van 14 dagen 1 gld. 8 st. Voor een onder- en overbed met peluw, kussen en twee lakens werd 8 gld. 10 st. betaald, voor een ronde etenstafel 10 st., voor 5 stoelen met een hoofdkussen 6 st., terwijl de landbouwgereedschappen oprachten: een bouwwagen 6 gld. 5 st., een stortkar 2 gld. 10 st. en een ploeg 3 gld. 6 st. In Borculo werden 100 eieren omstreeks Paschen verkocht voor 80 ct. à 1 gld., in Lichtenvoorde voor 70 ct.; een kip kostte 3½ à 6 st. Het spreekt vanzelf, dat dergelijke lage prijzen niet golden voor wat van buiten werd ingevoerd. Ook is het verschil tusschen de toenmalige graanprijzen en de hedendaagsche gering, wat te verklaren is uit het feit, dat de verhouding tusschen productie en behoefte geheel anders was dan tegenwoordig. Hiermede staat in verband, dat andere produkten van den bodem evenmin zoo laag in prijs waren; knollen bv. kostten ongeveer 25 st. het mud. Aardappelen werden in 1726 op 12 st. het mud gerekend; in 1735 op 1 gld., misschien omdat zij toen reeds meer gevraagd werden. In 1786

werd, ook in de heerlijkheid Bredevoort, het hofgoed Luiten verkocht met bijbehorend nou- en weiland, een hooiweide van acht dagen maaiens, een veenplas, een katerstede, 2 paarden, 12 stuks hoornvee, wagens, karren, ploeg, eggen enz., niets uitgezonderd, tot vier zitplaatsen in de Aaltensche kerk toe, voor 6500 gld.; was het niet hoorig geweest, dan zou het waarschijnlijk ongcveer 8500 gld. hebben opgebracht.

Door den invloed van handel en nijverheid was in de tweede helft der middeleeuwen een geheele omkeer gekomen in de op het grondbezit berustende economische verhoudingen; de Naturalwirtschaft, om dezen term van onze oostelijke burenen over te nemen, moest plaats maken voor de Geldwirtschaft. In Vlaanderen greep deze verandering reeds plaats in de 13de eeuw; in anderen gewesten later. Het oosten van ons land volgde lang daarna, juist omdat handel en nijverheid er weinig beteekenden; Borculo, Bredevoort en, in sterker mate, Lichtenvoorde, waren in de 18de eeuw nog niet aan de landbouwhuishouding outgroeid. De schaarschte van het geld wijst er op. Een deel der opbrengsten werd den heer in natura geleverd; omgekeerd betaalde hij zijn lagere beambten eveneens in natura. De voogden en ondervoogden reden in den oogsttijd met een wagen in hun voogdij rond en haalden zooveel roggegarven op als ieder erf naar zijn grootte moest geven; van den heer kregen de ondervoogden een paar rookhoenders of zij genoten eenige heerendiensten. De armjager kreeg van ieder vol erf een halven schepel rogge (of 12 st.) en van de kleinere naar verhouding. Ja, in Lichtenvoorde had de hoogste ambtenaar, de richter, die er tevens landschrijver was, als vast inkomen alleen het vrije gebruik van eenige perceelen bouwland, 12 vim rogge- en 12 vim havergarven. Een soort schoorsteengeld werd betaald in den vorm van rookhoenders; elk huis, waaruit rook opging, moest op Vastenavond aan den heer een hoen (daarom rookhocn genoemd) leveren; nieuw gebouwde huizen waren in Borculo vrij, in Lichtenvoorde niet.

¹ Hofprotocol van Bredevoort (Rijksarchief te Arnhem).

Omstreeks 1775 ontving de heer van Borculo er 686, die voor 11 st. het paar verkocht werden.

Aan den ouden middeleeuwschen toestand herinnerden ook de diensten, die de ingezetenen in het publiek belang moesten verrichten, diensten die in onzen tijd voor een groot deel verdwenen zijn door de sterke toeneming van het aantal dienaren der overheid. Wij noemden reeds het onderhoud van wegen, dijken, dammen, bruggen, waartoe elk op boete van vier daalders verplicht was; hierbij kwam de zorg voor rivieree, beken en slooten voor hen, wier land eraan gelegen was. Op de bewoners van een paar daartoe aangewezen erven rustte de plicht, de misdadigers op de plaats der terechtstelling te brengen; andere ingezetenen moesten daarbij tegenwoordig zijn. Vertoonde zich een wolf in de heerlijkheid, dan werden allen tot den algemeene jacht opgeroepen. Zoo werd ook nu en dan, als de heer het noodig achtte of het Hof van Gelderland het beval, eene generale jacht gehouden op vagebonden, toen een ware plaag voor den landman. Indien gevaar dreigde voor overbrenging van besmettelijke ziekten uit het buitenland, werden aan de grenzen en op de groote wegen wachten van ingezetenen geplaatst. Voor deze diensten werd niets betaald; ook mocht de heer niemand vrijstellen, omdat dit de anderen zou bezwaren; slechts de bewoners der havezathen en een paar andere huizen waren er vrij van.

Ten deele ten gevolge van zulke toestanden, ten deele door andere oorzaken kon het budget van de stad Borculo zeer laag zijn. Het stadsbestuur had geen kosten voor bestrating, verlichting, onderwijs, burgerlijken stand, armenzorg, politie (de twee stadsdienaars werden door den heer aangesteld en bezoldigd, elk met twee mud rogge), voor de houderden zaken, die nu de gemeentelijke uitgaven tot zoo bedenkelijke hoogte doen stijgen. De vier burgemeesters hadden een vast inkomen van 7 gld. 12 st., de overige ambtenaren waarschijnlijk niet veel meer. Met het onderhoud der poorten, bruggen en stadsgebouwen beliepen de uitgaven gemiddeld 450 à 500 gld. per jaar. De inkomsten waren: de bieraccijns, de vensteraccijns (omgeslagen over de

neringdoenden), het waagrecht en het tolgeld van rijtuigen; niet de boeten, door het stadsgericht opgelegd, te zamen een bedrag gelijk aan dat der uitgaven. Sprekender voorbeeld nog van het verschil tusschen toen en nu is de stad Lichtenvoorde, waar, omstreeks 1775, de inkomsten bedroegen: 12 gld. aan huur van het poorthuis en 22 gld. 6 st. aan pacht van weggeld en ketelaccijns, samen 34 gld. 6 st.! De zorg van het stadsbestuur beperkte er zich tot het onderhoud van het poort- en schoolhuis, van de bruggen en de brandspuit.

Wij komen nu terug op de pachten in Borculo. Zij bedroegen nog niet de helft van tegenwoordig, wat, oppervlakkig beschouwd, verwondering kan wekken, daar toch de graanprijzen bijna even hoog waren als nu. Maar de middeleeuwsche bewerking van den bodem maakte, dat deze veel minder opbracht dan na de latere verbeteringen in de landbouwwerktuigen, in de bemesting enz; en de onkosten van het vervoer waren zeer groot. In het begin der 18de eeuw betaalden de katersteden 30 of 35 gld.; de erven — naar hun grootte verdeeld in halve erven, drielingen en volle erven — van 90 tot 300 gld.; de verponding kwam bij sommige voor rekening van den heer. Hierbij komen voor nagenoeg alle erven een of twee varkens; in 1706 had de heer nog de keus tusschen een varken of 7 gld. 10 st., maar 30 jaar later werden de pachtvarkens altijd in geld betaald, en is de pachtsom dus met 7.50 gld of 15 gld. te vermeerderen. De „smale of toepachten“ werden steeds in natura geleverd: 1 of 2 mud knollen, 1 of 2 schepel haver, 1 schepel (1/4 mud) aardappelen, 1 of 2 ganzen, 10 à 20 hoenders, 50 à 100 eieren en 1 of 2 vim roggestroo. Twee erven moesten eens in de zes jaar, als de heer het noodig had, een vim dakstroo leveren. In vroeger tijd zal nog wel grooter verscheidenheid in de toepachten geheerscht hebben; zoo vinden

1. Tegenwoordig bedraagt de pacht van een katerstede ongeveer 400 gld., die van een boerderij van 30 à 35 H.A. 400 gld., volgens een mededeeling van den heer H. W. Heuvel te Borculo. Volgens denzelfde was het goed Huyninck (waarvoor in het begin der 18de eeuw f 300, later f 268, in 1776 f 250 en nog eenige toepaacht betaald werd) 48 H. A. groot.

wij in 1706 — later niet meer — drie vette hamels vermeld. Bijna alle erven moesten bovendien de helft van hun ooftgewas aan den heer afstaan. Vergelijken wij hiermede de pachten in 1776, dan merken wij op, dat een groot deel der toepachten is afgeschaft en toch zijn de geldpachten bij vele erven iets verlaagd. Ook zijn bij 9 van de 20 hoeven de pachtvoorwaarden veranderd; in plaats van een geldsom voor het geheele erf, betaalden zij geldpacht voor huis, tuin en weide (60 à 75 gld. jaarlijks), terwijl het bouwland verpacht werd voor de „zwarte garf“, d. i. 2/5 van de opbrengst, als het tiendvrij, en voor de „lichte garf“, 1/3 der opbrengst, als het tiendplichtig was. Wat mag de reden zijn van deze verandering? Het antwoord geeft een lijst van de achterstallige huur, bij het Rapport gevoegd. Twee erven waren in 1776 nog de pacht schuldig van 1761—1765; daarop waren de nieuwe voorwaarden gesteld en was de pacht tamelijk geregeld voldaan. Een paar andere erven waren nog van 1769 of '70 tot 1776 schuldig, vele van 1773 tot 1776. Velen boeren viel het moeilijk, anderen was het onmogelijk de pachtsom te betalen; daarom waren vele pachten verlaagd en was voor sommige erven een regeling getroffen, die den heer betere betaling waarborgde. Om er zelf geen last van te hebben, verpachtte hij de opbrengst van de zware en lichte garven aan den meestbiedende. De oorzaak van dezen achteruitgang is voor een deel te vinden in de veepest, die eenige jaren lang groote verwoestingen onder den veestapel aanrichtte; doch daarnaast moeten meer algemeene oorzaken gewerkt hebben. Immers de verlaging van de pacht is reeds ecnigermate merkbaar in de eerste helft der 18de eeuw en de bovengenoemde verandering greep plaats vóór de runderpest met hevigheid uitbrak. Ook in Noord-Holland, in Groningen en Friesland werd over slechte tijden geklaagd en in Witmarsum was de pachtprijs per pondmaat, die in 1716 *f* 4.20 bedroeg, in 1760 tot 3 gld. gedaald¹. De hoofdoorzaak is de daling der graan-

1. Blink, *Gesch. van den Boerenstand en den Landbouw in Ned.*, II, blz. 454.

prijzen. In de jaren 1621—1660 bedroeg de prijs der rogge te Arnhem gemiddeld *f* 5.59 den HL., der gerst *f* 4.26, der haver *f* 252; van 1661—1700 resp. *f* 4.62, *f* 3.49 en *f* 2.20; van 1701—1740 resp. *f* 3.94, *f* 2.68 en *f* 1.83. Hierop volgde een kleine stijging: in het tijdvak 1741—1770 bedroegen dezelfde gemiddelde prijzen *f* 4.—, *f* 2.88 en *f* 2.12; daarna stegen zij sterk: van 1771 tot 1795 bracht de rogge gemiddeld *f* 5.62, de gerst *f* 3.68 en de haver *f* 2.78 op¹. Daar de pachten de rijzingen en dalingen van de prijzen der producten slechts langzaam volgden, was het grootste deel der 18de eeuw ongetwijfeld een moeilijke tijd voor de boeren. Eerst na 1770, of liever, daar toen de veepest zeer woedde, na 1785 kwam er verbetering. Nog in 1776 verklaarde de rentmeester van Borculo, op een vraag van 's Prinsen raden, dat naar zijn meening de pachten niet verhoogd konden worden².

De armoede der streek is van groote beteekenis geweest voor de historische ontwikkeling; daaraan is het grootendeels toe te schrijven, dat de middeleeuwsche toestand er zoo lang heeft voortgeduurd. Immers niet de heer wenschte dien te bestendigen. In vroegere eeuwen, toen hij met een talrijk personeel op het Hof te Borculo woonde, was die toestand volkomen in overeenstemming met de omstandigheden: hij had leveringen in natura noodig, hij had behoefte aan handen die zijn gras maaiden, zijn hooi binnenhaalden, zijn koren oogstten; en daarom gaf hij geen land in gebruik aan zijn hoorigen of verpachtte het aan vrijen, of hij verplichtte hen tot deze en dergelijke diensten. Maar in de 17de en 18de eeuw was betaling in geld hem veel welkomer; het laatste stuk bouwland, dat uog bij den heer in gebruik was, werd door den Prins van Oranje verpacht en daarmee de bouwerij

1 Deze gemiddelden zijn berekend naar de opgaven in het Overzicht van Marktprijzen van Granen te Arnhem in de jaren 1544—1901, *Bijdr. tot de Stat. van Ned.*, Nieuwe Volgreeks XXVI.

2 Een dergelijken loop hadden de graanprijzen en pachten in Frankrijk; de stijging begint er omstreeks 1765 (Lavissee et Rambeau, *Hist. Générale*, VII, blz. 656, 657).

geheel op zij gezet. Hadden de boeren over eenig kapitaal te beschikken gehad, dan waren zulke verplichtingen wel afgekocht als in andere streken; nu was de som, die de heer er voor eischte, hun te hoog en lieten zij liever alles bij het oude.

Van dat oude vinden wij dan ook vele overblijfselen, in rijke verscheidenheid. In de eerste plaats de tienden: garftiend, bloedyiend, lammeren- en zaktiend. De drie eerste zijn nu nog verre van onbekend, maar er is toch wel verschil met den vroegeren toestand. Niet noodig is het er op te wijzen, dat niet alleen landerijen en erven, die den heer toebehoorden, tiendplichtig waren. De garf- en lammerentienden werden geheven ongeveer als tegenwoordig; opmerking verdient het alleen, als een herinnering aan eenvoudiger, eenigszins patriarchale tijden, dat nog in 1776 geen tiendrollen bestonden; bij de verpachtingen der volgende jaren moesten de tiendpachters de uitzetting en inhaling der tienden doen ten overstaan van de voogden, die er aantekening van hielden, zoodat daarna lijsten konden worden opgemaakt. De zaktiend was een vaste maat rogge, boekweit, gerst en haver, door bepaalde erven op Petri te betalen, totaal resp. 70, 3,13 en 43 mud. De bloedtienden gingen uit 23 goederen, die verplicht waren elk jaar een jong varken, een gans, een hoen en een bundel ongebraakt vlas te leveren, en bovendien het tiende kalf en de tiende „bije of imme“, wanneer de bouwlieden koeien en bijen hielden. In 1735 verpachtte de heer de bloedtienden voor 3 gld. het erf.

Ten tweede de tijnzen. Uit vele goederen moet jaarlijks een kleine som betaald worden, meestal in plaats van een vroegere verplichting; zoo werd door verscheidene erven in Borculo samen betaald 7 gld. 16 st. 12 penn., in Neede 59 gld. 6 st. 12 penn. Dat dit uit veel vroeger tijd dagteekende, blijkt wel hieruit, dat het, althans nog in 1735, bij het ontvangen van den geldtijn uit Neede de gewoonte was, dat aan de overbrengers 10 gld. 13 st. betaald werd „voor verteringe“, evenals oudtijds de hoorige, die zijn „brengeijns“ op den vronhof bracht, door den heer vriendelijk ontvangen en op een maaltijd onthaald werd. Uit Borculo ontving de heer

in 1726 ook 27½ pond was (of in natura of met 16 st. het pond betaald) en 21 paar hoenders als tijn. Uit de namen van andere tijnzen blijkt, waarvoor zij in de plaats waren gekomen. In de buurschap Hupsel werd 9 gld. 11 st. turf- en dienstgeld, in Dijke en Haarloo 42 gld. 18 st. voor „paerdegehalt en olijmeulenholt“ betaald. De beteekenis van het laatste woord is duidelijk; door deze buurtschappen moest oudtijds hout geleverd worden voor de schepraderen enz. van den watermolen. Wat wij onder paerdegehalt te verstaan hebben, kan ik niet met zekerheid zeggen; misschien de verplichting om de paarden van den heer, als hij op de jacht was, van voeder te voorzien, zooals men in Bredevoort sprak van „hondegeholdt“ bij de erven, die schuldig waren „des heeren honden op de jacht wesende tweemaal 's jaers metten jegers te holden ende met redelijke nootdrift van eten und drincken thoe verpleghen.“

Het moet erkend worden, dat de Staten van Gelderland op hun domeingoederen den afkoop der kleine tijnzen gemakkelijk maakten; na 1638 werd hij berekend tegen den penning 30 (slechts als de tijn meer dan 1 gld. bedroeg, werd de afkoopsom op het 50-voud gesteld), terwijl in de Meerij van den Bosch voor kleine tijnzen het 60—100-voud betaald moest worden. Men bedenke hierbij, dat de rentestandaard laag was en dat niet alleen de jaarlijks te betalen geldsom werd afgekocht, maar ook zekere afhankelijkheid van den heer: de bezitter van het tijnsgoed mocht dit niet deelen zoeder diens toestemming; de heer had het recht van voorkoop. Nog gemakkelijker maakte het 't geestelijk rentambt in Zutphen door voor alle tijnzen den penning 30 te berekenen; een mud tarwe werd afkoopbaar gesteld met 150 gld., rogge met 125, gerst met 100, haver met 60 gld., d. i. dus ook ongeveer het 30-voud. Hoewel deze voorbeelden niet zonder invloed zullen gebleven zijn op de bezitters van heerlijkheden, waren zij hierdoor toch niet gebonden. Waarschijnlijk eischten zij meer, behalve in tijden van geldgebrek; 's Prinsen raden spraken in 1776 den wensch uit, dat in Borculo de afkoop op dezelfde voorwaarden zou worden toegestaan als bij het gees-

telijk rentambt. Voor dien tijd was er weinig afgekocht; de wastijns in Borculo was in 1776 nog juist even groot als in 1726; de hoendertijns was van 21 tot 18 paar verminderd.

Aan het oude Jodenrecht der vorsten herinnerde het Jodentribuut; de enkele Joden, die te Borculo en te Eibergen woonden — op het platteland mochten zij zich niet vestigen — moesten jaarlijks 6 gld. betalen; in Lichtenvoorde daarenboven twee vette ganzen.

In de vierde plaats noemen wij de diensten, die de ingezetenen voor den heer verrichten moesten (wel te onderscheiden van die in het algemeen belang). De bewoners der stad Borculo waren er vrij van, maar overigens waren de bezitters der meeste erven verplicht tot wagensdiensten, die van katersteden ee andere woningee tot lijf- of handdiensten. Meestal had de heer recht op twee diensten per jaar, één in den zomer en één in den winter; alleen in de voogdij Geesteren was het aantal diensten „bij gras“ veel grooter dan dat bij „hooi“. Het kwam ook maar zelden voor, dat een persoon tot meer dan twee diensten per jaar verplicht was; op een lijst van de 212 personen, die in Lichtenvoorde lijfdiensten verrichten moesten, stond er slechts één aangeteekend voor drie, een ander voor vier diensten. Aanleiding tot geschillen gaf het dienen meermalen. Wat b. v. te doen, als de huisluiden hun vrouwen of kinderen of wel oude en zwakke personen zonden? Vrouwen werden toegelaten; kinderen boven de 16 jaar ook wel; maar als de persoon klaarblijkelijk niet tot werken in staat was, moest de voogd van het slot te Borculo bem wegzenden en op kosten van den boer een ander nemen. Zoo waren er vroeger klachten geweest, dat de diensten te lang duurden en de heer niet voldoende voor spijs en drank zorgde, zooals hij verplicht was. De ingezetenen van Lichtenvoorde hadden zich zelfs tweemaal, in 1639 en 1713, tot het Hof gewend, dat daarop had voorgeschreven, dat zij in plaats van kost en drank 2½ st. daags moesten ontvangen en bij wagensdiensten buiten de heerlijkheid 13 st.; ook de duur der diensten werd bepaald. In Borculo betaalde de heer voor een handdienst niet meer dan 1 st., voor

een wagensdienst 3 st.; was deze “buitenslands“ gebruikt (buiten de heerlijkheid), dan 6 st. of als de man twee dagen van huis moest zijn, 12 st. ‘s Zomers duurden de diensten van 8—12 en 2—6; ‘s winters van 9—12 en 1—4. In het geheel had de heer van Borculo recht op 325 wagen- en 1876 lijfdiensten. Een kostbaar recht in den tijd, toen hij nog eigen bouw- en weiland had! Maar Willem V had in Borculo geen van beide en hoewel er nog wel werk te vinden was, als het vervoeren van door de ingezetenen geleverd koren of van materialen bij reparaties aan het hof en de boerenervee, toch hadde de diensten nu hun groote beteekenis verloren en wij begrijpen den wensch van den domeinraad, dat de ingezetenen liever jaarlijks een vaste geldsom zouden opbrengen. In Lichtenvoorde werden de twee jaarlijksche wagensdiensten voor 30 st. afgekocht; de lijfdiensten werden gebezigd voor allerlei werkzaamheden, meest graafwerk, ook houthakken, dorschen enz., maar vrij dikwijls vinden wij in de registers opgeteekend, dat zij „niet gebruikt“ waren“.

Over deze heerdiensten hadden de landlieden in Borculo zich, bij vergelijking met de boeren, die niet onder een bijzonderen heer stonden, niet te beklagen: dezen moesten in Zutphen en Overijsel tweemaal per jaar den hoofdofficier van hun ambt dienen. In Overijsel zijn de drostendiensten, door toedoen van Van der Capellen tot den Poll in 1783 afgeschaft; in Zutphen bleven zij bestaan tot 1795 toe. Maar in Borculo kwamen er nog andere diensten bij, de wachtdiensten op het slot. Vier mannen te gelijk moesten telkens gedurende 24 uur de wacht houden; de heer gaf alleen de olie in de lamp; voor kost, drank en brandstof moesten zij zelf zorgen. De voogden droegen zorg, dat zij elkander in geregelde orde afwisselden. Oorspronkelijk waren alle ingezetenen, zonder uitzondering, er toe verplicht; de heeren Van Limburg Styrum hadden enkelen vrijgesteld, hoewel zij daartoe geen recht hadden, dewijl nu de dienst voor de overblijvenden zwaarder was. Er werd dan ook genoeg over geklaagd, vooral als

er misdadigers in de gevangenis waren en de wacht verdubbeld of soms verdriedubbeld werd. Had de dienst in ouden tijd nog een half publiek karakter, in de 17de en 18de eeuw was hij geheel tot heeredienst geworden; waren er geen gevangenen — en bij de toenmalige straffen gebeurde dat vaak genoeg — dan was hij ook geheel nutteloos.

Dat de heer de wachten niet wilde afschaffen, om zijn recht te handhaven, blijkt duidelijk te Lichtenvoorde. Ook daar was een „hof“, maar het was oud, onbewoonbaar en ongemeubeld; 's Prinsen raden stelden in 1776 voor, het af te breken. Behalve den gevangenkelder, die meestal leeg was, werd slechts één kamer gebruikt als vergaderplaats voor het gericht. Toch moesten twee man er de wacht houden; alleen liet men toe, dat sommigen het voor 2 st. per keer afkochten, anderen in de plaats ervan 2 à 3 uur voor den heer werkten. Te Borculo vonden de ingezetenen er iets anders op. Zij waren niet verplicht, in persoon te komen, en nu huurden zij er gezamenlijk vier oude „manspersonen“ voor, die zij met een paar stuivers in de vier en twintig uur betaalden. Zoo zorgde men er voor, dat de oude instellingen, die in den nieuwen tijd niet pasten, niet te hinderlijk waren; dat men er een karikatuur van maakte, viel wellicht weinig op. Ook hier weer zou, volgens den wensch van den heer, gemakkelijker een schikking getroffen zijn om de diensten in geld om te zetten, indien voor de ingezetenen het geld niet zoo hooge waarde had bezeten.

Wat het aantal diensten betreft, schijnt er in de verschillende heerlijkheden vrij groote gelijkheid te hebben bestaan; ook in de Overijselsche hoven en den hof Schapen in het graafschap Lingen waren de boeren twee of drie diensten 's jaars schuldig. Een uitzondering moet gemaakt worden voor het aan Borculo grenzende Bredevoort. De toestand dáár vond in ons land zijn wedergade niet, al is hij lang niet op één lijn te stellen met dien in Frankrijk bv. of Oostenrijk, waar drie heerediensten in de week voorkwamen. Hoewel het maar half tot ons onderwerp behoort, veroorloof ik mij er even bij stil te staan, omdat het duidelijk

toont, in welke mate oude toestanden in de 17de en 18de eeuw in een Zutphensche heerlijkheid bewaard waren, en het, voor zoover ik weet, tot dusver niet bekend is.

Op het Rijksarchief bevinden zich registers van de diensten in de kerspelen Aalten, Winterswijk en Dinxperloo, in 1615 en 1616 opgemaakt en onderteekend door de voogden, ouder- en buurvoogden. Deze laatsten waren de bewoners der hoeven, welke verplicht waren orders en bodingen van den heer in hun buurtschap over te brengen; zij zelf ontvingen ze van de bewoners van eenige huizen in Aalten en Winterswijk, waarin, zooals men zei, deze last lag. Zoowel de buurvoogden als deze boden waren vrij van andere diensten. De wagensdiensten werden onderscheiden in buiten- en binnendiensten. „Die vuer- ende wagensdiensten moeten den Heren jaarlijcx tweemaal, ens bij gras ende ens bij stroo, met hare wagens ende peerden, twee toosamen spannende, buytenlandts dienen, waer voor sij luiden van den Heere genietende sijn tot teergelt van elke reyse 15 st. ende niet meer.“ Maar dezelfde erven en eenige andere „sijn oock schuldich ende gehouden t'allen 14 dagen met haare wagens ende peerden, twee t'samen spannende, den Heere binnen s'landts te dienen ende hebben daer voor eten undt drincken.“ Voor de buitendiensten staan opgeteekend 102 erven, die twee aan twee, en 9 halve erven of drielingen, die met hun drieën samenspannen; voor de binnendiensten resp. 134 en 9. De meeste dezer erven waren dus niet minder dan 26 diensten in het jaar schuldig en nog 2 buitendiensten, die soms drie of vier dagen duurden. Niet minder drukkend waren de lijfdiensten; tegenover 4 personen „ter maeut dienende“ en 3 „ton drie weecken“ staan er 150, die elke veertien dagen en 48, die elke week een dag moesten dienen. Vele erven, tot wagensdiensten verplicht (in het geheel 44), moesten „des Heeren jegers, up die jacht wesende, met den honden met noedrofftig eeten ende drincken verplegen ende onderhouden, ens

1 Ik herstel er tevens een onjuistheid mede op blz. 38 van mijn Gelderland in den Patriottentijd.

bij gras ende ens bij stroo.“ Op de burgers van Winterswijk en Aalten in het algemeen rustte de verplichting „umb het casteel van Bredevoort te ijsen [het ijs stuk te slaan] ende die Heeren. maethe te hooyen.“ In geval bij een schuldvordering tot het oude rechtsmiddel, de panding, werd overgegaan, moesten 16 personen, om beurten, „des Heeren panden in ‘t panthuys tot Winterswijck brengen, waer voor sij tot koste van die geëxecuteerde genieten een kanne biers.“ Vijf mannen te Winterswijk brachten om beurten de brieven van den heer buiten de heerlijkheid, één droeg ze alleen van Bredevoort naar Winterswijk; één bewoner van Aalten bracht ze binnen, vier anderen zoowel binnen- als buitenslands. Drie „besemmaeckers“ moesten jaarlijks op het huis te Bredevoort vijftig bezemen maken; vier „grafftenruymers“ de grachten om het kasteel, als het noodig was, schoonmaken en uitdiepen; en 43 zagensnijders om de veertien dagen twee aan twee ‘s heeren hout „saegen ende snijden“. Allen ontvingen geen andere vergoeding dan den kost, behalve dat de briefdragers voor een „buytenreyse“ 12 st. genoten tot teergeld.

De voogden en ondervoogden hadden, als oudtijds, het recht een aantal erven van de diensten vrij te stellen; de voogd van Bredevoort had 13, die van Dinxperloo 9, van Winterswijk 7 en die van Aalten 11 „vrijzitteren“. Natuurlijk moesten deze erven daarvoor betalen — voor de voogden was het wellicht de voornaamste bron van inkomsten, — vele een rijksdaalder, andere 4 of 6 daalders en twee voer hout, sommige zelfs 8 daalders.

Bij deze diensten voor den heer kwamen die voor de richters der kerspelen, zooals zij door de Staten genoemd worden, d. i. dus voor de voogden; waarschijnlijk twee span- of handdiensten per jaar. Bij kwartiersresolutie van 20 April 1607 was bepaald, dat deze konden worden afgekocht door een volscharig erf voor 1 gld., door een drieling voor 15 st., een half erf voor 10 en een katerstede voor 5 st. De ingezetenen van Winterswijk en Aalten beweerden later, dat zij voor deze kleine sommen al hun diensten konden afkopen en begonnen in 1657 een proces ten hove. Zij werden, begrijpelijker wijze, in hun vordering niet ontvankelijk

verklaard en de Prins van Oranje (toen pandheer van Bredevoort) bevestigd in de diensten, bij informatie van 1615 uitgedrukt¹, dus in de diensten, in bovengenoemde registers vermeld. De geërfd en ingezetenen klaagden daarop bij de Staten, die het hof gelastten de klagers zoowel als den drost en de gevolmachtigden van den heer te hooren; een door dit college ontworpen reglement werd 13 Oct. 1660 provisioneel door hen gearresteerd. Het hof had bevonden, dat „de huysluyden seer met diensten, ook verre boven andere naburige beswaert worden;“ maar omdat die diensten van onheuglijke tijden af zoo getrokken waren, wilde het geen vermindering voorstellen. Het reglement verhoogde de betaling voor een buitendienst tot 18 st. daags en voor het overbrengen der brieven tot 8 st. voor een geheelen dag en bevatte voorts eenige bepalingen, waardoor misbruiken voorkomen konden worden: een buitendienst mocht niet langer dan drie dagen duren; de beurt moest eerst omgegaan zijn, vóór de heer een dienstplichtige voor de tweede maal mocht ontbieden; indien eenigen de diensten afkochten, mochten anderen daardoor niet bezwaard worden; „de dienstplichtigen tot het verplegen van jacht sal in generley wijze overlust aengedaen worden, maer men sal sich laten vergenoegen met cost ende dranck, die sodane dienstplichtige in huys hebben.“

Wat de ingezetenen niet gedaan konden krijgen van het Geldersche hof, bewerkte de tijd althans eenigszins: verzachting hunner dienstbaarheid. In de 18de en misschien ook reeds in het laatst der 17de eeuw worden vele servituten als der zagensnijders „met een kleinen penning geredimeert“. Daar de heer er, naar ik meen, nog bouw- en weiland in eigen gebruik had, zullen de meeste wagen- en lijfdiensten wel gebruikt zijn.

Keeren wij nu tot Borculo terug.

Wie over een Zutphensche heerlijkheid spreekt, mag niet zwijgen over de hoorigheid. Was deze in de meeste streken van

¹ Rijksarchief te Arnhem, Sententien van het hof, 19 Dec. 1657.

² Rijksarchief, Nass. Dom., No. 5498, No. 24.

ons vaderland reeds lang verdwenen, in de Graafschap bestond zij nog. In Borculo was er juist bijzonder weinig van overgebleven; terwijl de heer van Breevoort op het eind der 18de eeuw nog 19 hof- en 2 eigenhoorige goederen bezat, had die van Borculo er slechts vier. Van de abdij te Vreden had hij nl. in leen den hof te Vaarwerk, waartoe behalve het onder Eibergen gelegen goed van dien naam slechts behoorden het erf Elberink onder Geesteren, Grijsen in Mallum en Egbertinck onder Delden in Overijsel. De abdij van Vreden had voorheen meer bezittingen in deze streek gehad; haar vasal, de heer van Borculo, moest nog altijd zorgen, dat op Martini te Vreden gebracht werd, als een stedigheid uit verscheidene erven gaande, ruim 30 mud rogge, 40 mud gerst, 3 mud mannkoren (gemengd koren; half gerst en haver?), 8 mud haver, 7 ganzen, 8 hoenders, 99½ ei en in geld 13 daalders en 6 st. Voorwaar, wèl ingewikkelde verhoudingen; en ten overvloede lagen in Borculo nog eenige hofgoederen, die tot den hof van Ootmarsum behoorden en dus aan de rechtsmacht van het Twentsche hofgericht onderworpen waren¹.

De toestand der hoorigen in den hof te Vaarwerk verschilde weinig van dien in andere hoven. Tweemaal 's jaars, den eersten Maandag na Letare (de Zondag drie weken voor Paschen) en den eersten Maandag na Kruisverheffinge (14 Sept.) werd het hofgericht gehouden, gevormd door de vier hoorigen en den door den heer benoemden hofrichter, een rechtsgeleerde; was er een hoogst enkele maal een rechtszaak te behandelen, bv. de vraag of een goed al of niet hofhoorig was, dan werd, als in het landrecht, het advies van onpartijdige rechtsgeleerden ingewonnen. Voor een huwelijk met een vrije vrouw, voor verkoop van het goed of overdracht bij levenden lijve moesten geldsommen betaald worden, die niet in de hofrechten bepaald waren, maar vastgesteld werden naar de grootte van het goed. Bij overlijden van een hoorige werd op bevel van den richter het halve

1 Racer, Overijselsche Gedenkstukken, IV, blz. 289.

viervoetig vee door den „hofscholte“, den bewoner van Vaarwerk, geïnventariseerd en getaxeerd. Zoo betaalde in 1724 de bewoner van Elberink 110 gld. voor het versterf en zijn opvolger in 1746 slechts 80 gld. „uit gratie“; de bezitter van den hof Grijsen voldeed in 1728 met 52.50 gld. De jura van den hofrichter heetten nog altijd te bestaan in een paar laarzen met sporen, het beste kleed, een ijzeren pot, waarin een volwassen hoen kon worden gebraden, en een ketel, waarin men met laarzen en sporen kon staan; in de plaats daarvan betaalde men echter 15 à 25 gld.

In vroegere tijden, maar die nog niet zoo lang achter den rug lagen, was het aantal hofhoorigen veel grooter geweest. Sommige erven hadden zich eenvoudig aan de hoorigheid onttrokken, wat vrij gemakkelijk ging in de veel bewogen 16de en 17de eeuw, vooral als de hofheer buitenslands woonde: de Prins van Oranje moest in 1776 aan de abdij van Vreden beloven, 15 met name genoemde goederen weer onder den hof te Vaarwerk te brengen, waartoe zij rechtens behoorden. Andere hofgoederen waren vrijgekocht of door den heer van de hoorigheid ontslagen en veranderd in leen-, tijns- of ook in pachtgoederen. Van de pachtgoederen, die de heer van Borculo in de 18de eeuw bezat, worden er twee in stukken van 1580 en 1600 nog hoorig genoemd¹ en zoo goed als zeker waren zij niet de eenige. Hoe de toestand toen was, is moeilijk na te gaan, omdat de Munsterschen het archief van Borculo hebben meegenomen², maar uit de weinige stukken uit dien tijd, die op het Rijksarchief te Arnhem overig zijn, blijkt voldoende, dat het aantal hoorigen nog zeer groot was. De vrijheidskrijg der Nederlanders tegen Spanje is ook voor de vrijheid dezer hoorigen van groote beteekenis geweest: velen namen dienst in Maurits' leger en om hun aantal nog niet te doen toenemen, stond de Munstersche rentmeester de talrijke verzoeken om vrijkoop op gemakkelijke voorwaarden toe³.

1 Rijksarchief te Arnhem, Borculo, No. 465 en 476.

2 Vgl. wat daarvan te Munstr nog te vinden is, bij Blok, Archivalia, 1887.

3 Rijksarchief te Arnhem, Borculo, No. 487.

Wij mogen aannemen, dat de hoorigheid tot de 17de eeuw toe op groote schaal in Borculo (en in Bredevoort was het niet anders) is blijven bestaan; eerst van dien tijd dagteekent hier de persoonlijke vrijheid van den plattelandsbewoner. Dit verklaart te meer, hoe verplichtingen als de bovengenoemde diensten in zoo grooten getale in de 18de eeuw waren blijven bestaan.

Wat overigens de verandering van hoorige in pachtgoederen betreft, die is merkwaardig genoeg en gaarne zouden wij weten, onder welke omstandigheden zij heeft plaats gehad. De pachten van de hoorige goederen waren meestal zeer laag; wat de 19 boven te Bredevoort op het eind der 18de eeuw aan geld betaalden, wisselde af van 2 gld. 5 st. tot 24 gld. 18 st.; daarbij kwamen veelal eenige schepels of mudde rogge en haver, zoodat de opbrengst van de meeste 20 à 40 gld. bedroeg. Het goed Luiten bv., dat in 1786 voor 6500 gld. verkocht werd, betaalde jaarlijks 6 gld. 16 st. en 2 mud rogge¹. Het versterf en de betalingen bij huwelijken enz. bedroegen niet veel, als men het gemiddeld per jaar berekende. Ongetwijfeld zouden de hofhoorigen in Bredevoort weinig lust gevoeld hebben, hun vrijheid te koopen voor een jaarlijksche pachtsom van 200 of 250 gld. Wat die in Borculo er toe bewoog, is bij gebrek aan gegevens niet te zeggen; misschien moesten zij reeds vroeger meer opbrengen.

Uitvoerig zijn wij alzoo ingelicht omtrent den heer der heerlijkheid; in mindere mate omtrent de bewoners. Op meer dan één vraag zouden wij nog gaarne een antwoord hebben, vooral wat de arbeiders betreft, over wie de door mij gebruikte stukken niets vermelden. In het bijzonder zouden wij willen weten, hoe het met hun geestelijk bestaan gesteld was, met hun verstandelijke, zedelijke, godsdienstige ontwikkeling; of zij tevreden waren met hun afhankelijken toestand. Enkele aanwijzingen daaromtrent — meer mag het niet heeten — mogen hier nog een plaats vinden. Dat er ten platten lande groote onwetendheid heerschte, is

¹ Rijksarchief, Nass. Dom., No. 5415.

algemeen bekend. Deze ging zoover, dat de buurvoogden te Aalten en Winterswijk in 1616 geen van allen konden schrijven. In de 18de eeuw was hierin wel verandering gekomen, maar schrijven en lezen waren toch nog kunsten, die lang niet ieder verstond. Niet minder bekend zijn het bijgeloof en de ruwheid der landlieden. De schutten- en boxenbieren gaven vaak aanleiding tot ongeregeldheden; de eerste waren verbonden aan het papegaaischieten; met de tweede wordt bedoeld „het invallen in de huysen daar nieuwe getrouwde eheluyden zijn om die te schatten en het geld te versuypen,“ zooals het plakaat van 1742 zegt. Aan de hand der plakaten zou men een zeer zwart beeld van den zedelijken toestand kunnen geven, maar een beeld dat zeker de werkelijkheid niet weergeeft. Met dom, ruw en bijgeloovig zijn de stads- en dorpsbewoners dier dagen niet volledig geteekend; er zijn ook andere trekken.

In de eerste plaats wijs ik op de zorg voor armen en ouden. Deze was ten deele opgedragen aan de diaconieën, maar te Borculo, Eibergen, Geesteren en Neede waren ook provisorsen der armen, die doen denken aan ons burgerlijk armbestuur, doch die zich alleen met Protestanten inlieten; de vrij talrijke Roomschen moesten voor hun eigen armen zorgen. Te Borculo „gingen“ —navolgenswaardige toestand — „over het onderhoud [der armen] of de te doene bedelingen de provisorsen en diaconen met assistentie van den predikant altoos met elkander de concert en maakten onderling eene convenable verdelinge of schikkinge.“ Ook waren daar twee gasthuizen, waarin behoeftige gezinnen en ouden van dagen werden opgenomen. In de jaren 1773—1775 gaven alleen de provisorsen jaarlijks 930 à 1090 gld. en ongeveer 33 mud rogge uit, terwijl de stedelijke uitgaven niet meer dan 420 à 530 gld. bedroegen.

De belangstelling in het onderwijs was zeker niet groot, maar ontbrak toch niet geheel: in de buurschap Haarloo was door de „ingelandens“ een kapel opgericht, die door hen onderhouden en waarin ‘s winters school gehouden werd door een schoolmeester, dien zij bezoldigden. ‘s Woensdags hield de predikant

van Eibergen er godsdienstoefening. En de belangstelling in geestelijke dingen was niet beperkt tot getrouw kerkbezoek. Deze ruwe werkers, wier leven één aanhoudend zwoegen was om aan een schralen grond een karig stuk brood te ontrukken, bezaten niettemin een voor godsdienstige indrukken ontvankelijk gemoed. Hoeveel invloed een goed en vroom man, die de rechte snaar wist aan te slaan, op hen kon uitoefenen, blijkt uit het voorbeeld van den ook als dichter bekenden Ds. Sluyter, predikant te Eibergen van 1653 tot 1672. Als hij in een der buurschappen iemand kwam bezoeken, werden spoedig stoelen en banken, ladders en planken bijeengebracht en namen de geburen plaats in de schaduw van het geboomte of schaarden zich in een kring om het vuur; de predikant vertelde en ondervraagde, samen zong men een stichtelijk lied. Na zijn dood duurde zijn invloed voort: Zondagsmiddags werden zijn verzen te voorschijn gehaald, die zoo dikwijls gelezen werden, dat velen heele stukken van buiten kenden. „Nog in ‘t laast der 18de eeuw was het in Eibergen gewoonte, dat men op Kerstmis, Paschen en Pinksteren in vaste gezelschappen bijeenkwam om liederen van Sluyter aan te heffen. Op den tweeden Pinksterdag tegen den avond zat men daartoe in de open lucht onder een groote kroon, welke opgehangen was aan een over de de straat gespannen touw¹. En als in de avondstille hun lied weerklinkt:

„Het daghet uit den Oosten,
 Het licht schijnt overal,
 Laat ons uw licht vertroosten,
 O Jezus, hier in ‘t dal“,

getuigt dit dan niet, hoe ook in het hart dezer eenvoudige, onwetende menschen de behoefte leefde aan wat hoogers dan de aarde geven kan?
 Niet dat zij met hun aardsch bestaan ontevreden zouden zijn

1 H. W. Heuvel, Geschiedenis van bet Land van Berkel en Schipbeek, blz. 185.

geweest. Het is uit den aard der zaak heel moeilijk uit te maken, hoe voor meer dan honderd jaar de stemming onder een groote groep personen was; tal van berichten zijn noodig om tot betrouwbare conclusies te komen. Dat bij de omwenteling in 1795 te Geesteren en Gelselaar dolle blijdschap heerschte, zegt weinig; de boeren verwachtten toen, dat zij van diensten, tijnzten, enz. zouden worden ontslagen. Maar vóór 1780 waren zij, zeer waarschijnlijk, tevreden met hun lot (de hoorigen hier en daar uitgezonderd) of liever — welbewuste tevredenheid wordt schaars aangetroffen — zij schikten er zich in en redeneerden er weinig over, zoolang de heer of zijn rentmeester het hun niet lastig maakte. Zij waren het niet anders gewoon en de landman buiten de heerlijkheid had het niet beter. In de laatste jaren vóór 1795 werd het anders. De strijd tegen de drostendiensten in Overijsel en Zutphen bracht de landlieden in beweging; politiseerende predikanten, advocaten, schoolmeesters stookten het vuur aan. Inderdaad was het noodig, dat aan vele instellingen, uit ouden tijd overgeleverd, die onder de gewijzigde toestanden niet meer te rechtvaardigen waren, een eind werd gemaakt. Het conservatisme der regeerende aristocratie heeft het niet gedaan; het liet dit over aan de Revolutie. Hoe deze zich van die taak gekweten heeft, is een vraag, die niet meer tot ons onderwerp behoort.